

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослів'я та філології

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

СВЯЩ. ПАВЛА ІВАНОВИЧА СУШИНСЬКОГО

Магістерська робота

**«КНИГА СВЯТОГО ПРОРОКА ІСАЇ: ОРИГІНАЛЬНІСТЬ ТА СУЧАСНІ
КРИТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
протоіерей Сергій Колот
кандидат наук із богослів'я,
доцент кафедри богослів'я та філології

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри богослів'я та філології КПБА

Протоіерей Ярослав Романчук,
Кандидат наук із богослів'я, доцент

«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСАЯ – ВЕЛИКИЙ ПРОРОК СТАРОГО ЗАВІТУ.....	10
1.1 Походження і покликання Ісаї до пророчого служіння.....	10
1.2 Книга пророка Ісаї.....	13
1.3 Месіанські пророцтва.....	20
РОЗДІЛ 2. ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО І СТАРОЗАВІТНЯ БОГОНАТХНЕННА ПИСЕМНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ VIII СТ. ДО Р. ХР.....	29
2.1 Релігійно-моральний стан Ізраїльського народу в кінці VIII початку VII ст. до Р. Х.....	29
2.2 Співпраця царя Єзекії і святого пророка Ісаї.....	37
2.3 Література мудрості.....	42
РОЗДІЛ 3. ОРИГІНАЛЬНІСТЬ КНИГИ ТА СУЧАСНІ КРИТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ.....	64
3.1 Кумранські рукописи і книга святого пророка Ісаї.....	64
3.2 Теорії, які заперечують авторство Ісаї.....	69
3.3 Аргументи на користь оригінальності книги.....	76
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Серед багатьох книг Священного Писання Старого Завіту, окремий і особливий жанр складають пророчі книги, які є важливою і невід'ємною його частиною. Може виникнути питання, для чого нам потрібно вивчати писання пророків Старого Завіту? Через те, що у всіх цих книгах присутні загальні богословські теми. По-перше, через те, що пророки часто виступають, як «прокурори», висуваючи звинувачення проти Божого народу та порушників Завіту, адже заповіт є головною темою пророчих книг. По-друге пророки представлені як Божі посланці і закликають народ до покаяння, до вірності завіту. Незважаючи на невірність Ізраїля, Господь продовжує залишатися вірним Своему завіту, навіть, коли Він карає Свій народ за гріхи.

Служіння пророків було завжди пов'язане з царями, особливо це видно на прикладі постаті святого пророка Ісаї. Сповідуючи волю Бога, пророки нагадували, що держава має будуватися на теократичних засадах і принципах і в разі необхідності викривали самих же царів у їх гріхах. Пророки були «совістю» цих царів, адже проповідь при п'яти різних царях, як у випадку з Ісаєю, дала змогу змінити не лише свідомість народу, а і самих його вождів. Пророк Ісаїя завжди виступав, як безжалісний викривач своїх співвітчизників і був тим, хто нагадував їм про Істинного Бога. Незважаючи на всі покарання і переслідування, які зазнавали носії пророчої харизми в Старому Завіті, пророки часто говорять про надію на майбутнє відновлення і відродження Ізраїлю.

У старозавітніх пророцтвах про майбутні дні прийдешній день відродження стане часом оновлення всього, коли справедливість, праведність і святість восторжествують. День Господній принесе знищення зла, а проблема гріха буде вирішена раз і назавжди. Буде відомий Господь, як Цар, який здобув перемогу над усіма своїми ворогами, а народ Божий буде у безпеці. Пришестя Ісуса Христа поклато початок новому царству, хоча Його царство повністю восторжествує, коли Він повернеться знову. Людство було вилікуване від

первородного гріха, але кожен знаючи про можливість спасіння прагне умертвити свої гріховні шляхи і ходити в оновленому житті, щоб здобути це царство. Сприйняття обітниць майбутнього Божого царства з книг пророків вимагає від нас, щоб ми уважно подумали про аспекти царства, яке не від світу цього, але яке водночас і в світі через Церкву Ісуса Христа.

Всі ці аспекти вказують нам на актуальність даної теми, адже на прикладі пророка Ісаї, вона розкриває спосіб і сенс пророчого служіння серед суспільства. Адже для нас, як для пастирів, все Писання є корисним, а пророчі книги – особливо промовистими. В них нам пропонується свого роду дзеркало для пастирської проповіді, душепідкування і загалом пастирського служіння. Але не менш важливим є питання оригінальності авторства самої книги великого пророка. Адже в сучасному світі з розвитком технологій суспільство не стоїть на місці і навіть кожна книга з Священного Писання піддається особливій увазі науковців і критиків. Саме подібній увазі і критиці була піддана тема авторства цієї книги. Божою милістю ми маємо вагомні аргументи щоб змогли відкинути і спростувати ті думки, які підривають авторитет старозавітного евангелиста.

Об'єктом дослідження є книга святого пророка Ісаї, а також Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту.

Предметом дослідження являються сучасні критичні теорії походження і авторства книги великого пророка Ісаї.

Мета магістерської роботи полягає у розкритті сучасних теорій авторства і походження книги святого пророка Ісаї.

Для досягнення вищезазначеної мети слід виконати наступні **завдання**:

- висвітлити походження і покликання Ісаї до пророчого служіння;
- здійснити ісагогічно-екзегетичний аналіз книги пророка Ісаї;
- проаналізувати релігійно-моральний стан Ізраїльського народу в кінці VIII початку VII ст. до Р. Х.;
- вказати на значення месіанських пророцтв з книги святого пророка Ісаї для його сучасників;

- розкрити сучасні критичні теорії, які заперечують авторство Ісаї;
- спростувати думки, що відкидають ідею одного автора і довести, що єдиним автором всієї книги є пророк Ісаїя;

Джерельна база. Найважливішими джерелами при написанні праці з богословської проблематики, а тим паче з біблеїстики, є Священне Писання та Священне Передання. Тому, якщо проаналізувати зміст роботи, то можна помітити, що у дослідженні простежується постійне посилення на думки та твердження, які ґрунтуються на Біблії та Священному Переданні, прикладом чого може слугувати будь-який розділ роботи.

В якості джерел для розкриття порушеної проблематики було використано українські переклади Священного Писання Старого і Нового Завіту в перекладі почесного патріарха Філарета (Денисенка) [1] та митрополита Іларіона (Огієнка) [2]. Безцінним джерелом старозавітної історії богообраного народу у її художньому викладі стала монументальна праця «Иудейские древности» римського історика, юдейського походження, Йосифа Флавія [9].

Одним з головних джерел, звідки ми черпаємо основні постулати православної віри, є твори Святих Отців Церкви Христової. Вони були не звичайними людьми, а особистостями, які творили емпіричне буття Церкви, які силою свого духу вміли глибоко проникнути в Божественне Одкровення та на основі власного духовного досвіду і розуму розвивали богословську науку. Завдяки їхнім трудам зароджувалося й розвивалося християнство. Вони, можна сказати, формували серце Церкви, висловлюючи думки про її характер та устрій, через послання або проповіді, які відзначалися особистісним тоном та відповідали гарячим потребам Церкви в конкретній ситуації. Праці Отців Церкви не втратили актуальності і в наш час, адже сучасна богословська думка продовжує розвиток на основі напрацювань цих видатних церковних діячів. Особливо плідно Святі Отці Церкви попрацювали в царині дослідження Священного Писання. Саме тому у кожному дослідженні з біблеїстики можна знайти посилення на думки цих стовпів Церкви Христової.

Православна богословська наука розділяє діяльність Отців Церкви на кілька періодів: мужі апостольські, апологети та золота доба християнської писемності. У кожному з цих періодів є чимало дослідників Священного Писання.

Фактично у кожного із Святих отців можна знайти дослідження книг Священного Писання та зокрема Старого Завіту, проте автор виокремив лише деяких.

Хоча в ранньохристиянській літературі існує велика кількість цитат з Книги Ісаї і посилань на неї, повних коментарів на цю книгу не багато. Серед тих творів, що збереглися до нашого часу, докладні тлумачення можна знайти лише у Євсевія Кесарійського, Ієроніма Стридонського [4;5;6] і Кирила Олександрійського. До того ж, вони дуже схожі між собою в плані інтерпретації. У передмові до своїх творінь Кирило Олександрійський визнає, що опирається на інших коментаторів, посилаючись, зокрема, і на Євсевія, і на Ієроніма. Ймовірно, що у нього, хоча він сам і не володів вільно латиною, були в розпорядженні помічники, які перекладали коментар Ієроніма на грецьку мову. Принаймні, деякі важливі уривки для нього, швидше за все, перекладалися. В цілому, залежність Кирила від Євсевія і Ієроніма не викликає сумнівів.

Також святий Іоан Золотоустий [7] відомий серією гомілій на Книгу Ісаї, хоча до нас дійшли тільки ті, що охоплюють перші вісім глав, і ті дуже схожі з коментарями Євсевія і Ієроніма. Подібно до інших проповідей Златоуста, ці гомілії використовують текст Священного Писання для освіти і морального виховання пастви.

До нас також дійшли тлумачення на Ісаю, приписувані Василю Кесарійському, проте їх авторство залишається предметом суперечки між вченими. Його коментар – це багатий за змістом екзегетичний твір, але водночас схожий з іншими тлумаченнями IV-V століть.

Феодорит Кирський [8] також залишив великий коментар на грецький текст Книги пророка Ісаї. Хоча він і Кирило Олександрійський були

противниками в христологічній суперечці V ст., вони різночасно схожі в своєму підході до тлумачення пророцтв Ісаї. Обидва автори роз'яснюють, які з уривків призначені для попередження і настанови ізраїльського народу, а які є пророцтвом про Ісуса Христа.

Крім вищевказаних коментарів існує безліч пояснень окремих фрагментів з Книги пророка Ісаї, які знаходяться в догматичних трактатах, полемічних творах і проповідях, наприклад, у таких авторів, як Августин Іпонський, Григорій Великий. Особливу важливість представляють патристичні твори, спрямовані на полеміку з іудаїзмом. В спробі протиставлення християнства іудаїзму багато християнських авторів роз'яснювали месіанські обітниці Старого Завіту як такі, що були виконані у Христі. Ці твори представляють великий інтерес для розуміння Книги пророка Ісаї.

Під час підготовки кваліфікаційної роботи використана джерельна база, яка дає можливість ознайомитися з християнською традицією екзегези Священного Писання, репрезентованою авторитетною думкою Святих Отців Церкви Христової. Використаний у роботі матеріал розкриває бачення різних питань та проблем, порушених в контексті православного богослів'я.

Історіографія. Біблія має свою земну історію, тому що вона з'явилася не відразу. Писалася вона багатьма людьми протягом тривалого періоду на декількох мовах в різних країнах. Але, не дивлячись на цей, Божественний задум, спасіння людства чітко простежується в усьому її оповіданні. І ця повнота Божественного одкровення людям і його спасительна мета спостерігається вже в Старому Завіті. Тут у першій частині Священного Писання робиться підготовче, педагогічно неповне розкриття спасительного Божественного задуму.

Для розкриття цієї теми була опрацьована значна кількість літератури. На жаль серед українських праць ми можемо особливо виокремити лише одну – це праця Червоноіваненка В. [68], де розкривається питання кумранських

рукописів, їхнє авторство тощо. Але сучасна думка біблеїстики щодо порушеного питання в цій роботі розвивається і не стоїть на місці. І всі сучасні археологічні знахідки також стають певним «джерелом», що підтверджує існування пророка Ісаї, а і відповідно авторство ним одноіменної книги. Серед фундаментальних праць, використаних для підготовки кваліфікаційної роботи, в яких порушується обрана тематика слід відзначити напрацювання Бухарева А. [16], прот. О. Меня [34;35;36], єпископа В. Нечаєва [39], Волнина П. [22], єпископа М. Лузіна [32], Никольського Е. [40], доробок усім відомого професора А. П. Лопухіна [30] та багатьох інших.

Більшість праць, використаних у даному дослідженні, належить авторам минулого століття. Втім їхні труди і досі відповідають викликам сьогодення, оцінка яких доповнюється дослідженнями сучасних богословів Православної Церкви України. В своєму поєднанні ці праці органічно доповнюють одна одну в розгляді актуальних питань, які постають перед Церквою сьогодні.

Структура роботи та послідовність викладення матеріалу у ній обумовлена логікою дослідження, його метою та завданням. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку джерел та літератури.

У першому розділі описується постать пророка Ісаї, його покликання до служіння, умови проповіді, огляд написаної ним книги і, особливо, месіанських пророцтв у ній.

У другому розділі автор проаналізує релігійно-моральний стан Ізраїльського народу в кінці VIII початку VII ст. до Р. Х., стосунки пророка і царя Єзекії, як одного з тих при якому пророк найбільше здійснив свою місію. Також особливо відзначено літературу мудрості, як особливий жанр тогочасної писемності.

У третьому розділі, в контексті авторства Ісаї, приділено увагу Кумранським рукописам, висвітлено, проаналізовано і спростовано сучасні критичні теорії походження книги святого пророка Ісаї. Сучасні критики

ставлять під сумнів авторство книги пророком Ісаєю і важливим саме є це місце роботи в якому спростовуються ці всі теорії.

Логічним завершенням роботи є висновки, які резюмують викладений у магістерській роботі матеріал. Завершує працю список використаних джерел та літератури, які були опрацьовані в процесі даного дослідження.

РОЗДІЛ 1. ІСАЯ – ВЕЛИКИЙ ПРОРОК СТАРОГО ЗАВІТУ

1.1

Пох

одження і покликання Ісаї до пророчого служіння

*«Волай голосно, не стримуйся;
піднеси голос твій, подібно до труби,
і вкажи народу Моєму на безаконня його,
і дому Якова – на гріхи його»*

(Іс. 58: 1)

Яскравим представником старозівнього профетизму, ревним проповідником віри в єдиного Бога, приходу Месії, релігійного і суспільного відродження був святий пророк Ісаї. На жаль на сьогодні ми не маємо багато свідчень про життя пророка Ісаї. Із самої книги пророка відомо, що він був сином Амоса. Особистість його батька, Амоса, залишаються до кінця невідомою. Існуючий апокриф «Восходження Ісаї» вказує, що батьком Ісаї був єврейський пророк Амос (IX – VIII стт.). Такої ж думки притримувався Климент Олександрійський. Але вчителі Церкви, які знайомі з єврейським текстом Біблії, відкидали цю версію (блаж. Ієронім, Августин). В свою чергу талмудисти присвоювали Амосу і Ісаї царське походження і першого вважали братом царя Амасії (Іс. 1: 1). Спорідненність Ісаї з царським домом, пояснюється близькістю до царів Ахаза і Єзекії. Але більшість сучасних богословів, утримуються щодо визначення особистості Амоса. Слід також пам'ятати, що відношення пророків до царів обумовлювалося їхнім загальним теократичним покликанням [35, с. 93].

Подібно до того, як залишається невідомим статус батька пророка Ісаї, також залишаються невідомими подробиці життя пророка до покликання на пророче служіння. Адже як згадувалося раніше нам відомо не багато фактів з життя самого Ісаї. Якщо взяти 38 розділ книги, можна припустити, що на основі «медичних знань» пророк отримав виховання в пророчій школі, де, нібито, викладалась медицина. Але історія не підтверджує ні навчання Ісаї в пророчих школах, ні медичного напрямку навчання в цих школах. Невідомим

залишається навіть загальна кількість років життя пророка до покликання. Історично відомо лише те, що пророк Ісаї був покликаний Господом до служіння в рік смерті Юдейського царя Озії (Іс. 6: 1), який, на загальну думку, припадає на 740 рік до Р. Х. Пророче служіння Ісаї, за свідченням самої книги, проходило за правління п'яти Юдейських царів: Озії, Іоафама, Ахаза, Єзекії і Манасії (приблизно з 740 по 690 рр.).

Про життя та діяльність Ісаї під час пророчого служіння також збереглося мало відомостей. Безсумнівно, він вів сімейне життя: мав дружину і дітей (Іс. 7:3; 8:3) і проживав в Єрусалимі. За свідченням 4 книги Царств можна думати, що він проживав в нижній частині Єрусалима, але точно не в Сионі, де знаходився царський палац. Також подібно до інших пророків, Ісаї мав учнів і, ймовірно, довколо нього зібралась ціла пророча школа (Іс. 8: 16; 50: 4). Хоч і живучи поза царським палацом (4 Цар. 20: 4), Ісаї був також знайомим з життям у ньому. Він став автором життєпису царів Озії і Єзекії і вів літопис юдейських та ізраїльських царів (2 Пар. 26: 26; 32: 32). Він часто приходив до Ахаза і Єзекії і, можливо, був вихователем останнього. У будь-якому випадку він був постійним радником царя Єзекії. Завдяки своїй постійній участі в суспільному і навіть в придворному житті, Ісаї повинен був носити звичайну мирську одягу. Виключення робилося лише за Божественним велінням (Іс. 20).

Дуже важливим також було суспільне служіння пророка. Адже і історики і сам пророк Ісаї думали, що його велике служіння ніяк не залежало від його особистого життя. Сам Ісаї дивився на сімейне життя, як на посібник до суспільного служіння: «ось я і діти, яких дав мені Господь, як вказівки і знамення в Ізраїлі від Господа Саваофа, Який живе на горі Сионі» (Іс. 8: 18).

Зміст пророчих промов, збережених в книзі пророка Ісаї, змушують вважати, що своє суспільне пророче служіння Ісаї почав відразу після свого покликання до нього [28, с. 119]. Принаймні, якщо не при Озії, то при Іоафамі були промовлені Ісаєю викривальні промови, які знаходяться в 2-3 рр. його книги. Але окрім цих промов не залишилось ніяких відомостей про діяльність

пророка при царі Іоафамі. В подальшому пророк Ісая детально описує свою діяльність за правління Ахаза. В час Сирійсько-Ізраїльського нашестя, в перший рік правління Ахаза (739 р. до Р. Х.), він отримав від Господа повеління піти зі своїм сином і підтримати легкодухого царя. Пророк Ісая передрік Ахазу, що Сирійсько-Ізраїльське нашестя не страшне для Юдеї і царського дому. Ахаза і царський дім Давида Ісая втішив пророцтвом про Емануїла. Але в цей же час Ісая погрожував царю і юдеям тодішніми їхніми союзниками – асирійцями. В якості запевнення царя і народу в істинності пророцтва, Ісая дав символічні імена своїм дітям. Ім'я першого Шеар-ясув означало: «йде грабіж – поспішає насилля», яке передрікало грізне асирійське нашестя. А ім'я другого Магер-шелал-хаш-баз: «залишок повернеться» передрікаючи спасіння малого залишку юдейського народу і навернення його до Бога [13, с. 241]. При наступнику Ахаза, Єзекії, пророк Ісая також приймав важливу участь в суспільному житті юдейського народу. На початку правління Єзекії (724 р. до Р. Х.) пророк Ісая відкрито повставав проти задуманного ним союзу з Єгиптом. На думку пророка, Єгипет міг принести Юдеям не користь і допомогу, але сором і безчестя – він повинен викликати гнів Асирії на Юдею (Іс. 30: 1-3). Замість подібних союзів, пророк радив юдеям укріпити себе вірою і надією на Єгови – Творця Ізраїля (Іс. 22: 11-12). Коли асирійські війська підійшли до Азоту, Ісая отримав від Господа повеління ходити нагим і босим три роки, в знак того, що єгиптяни і ефіопи поведені будуть нагими і босими в полон до Асирії і посоромлять євреїв, які надіялися на союз з ними (Іс. 20). Пророцтво про асирійське нашестя збулося. В 14 рік царювання Єзекії, Сеннахирим, асирійський цар, взяв в облогу Єрусалим. Благочестивий Єзекія послав спитати Ісаю про результат облоги, а сам почав молитися до Бога. Ісая втішив царя пророцтвом про відступлення асирійських військ і чудесну їх поразку. Воно виконалося і 185 тисяч людей з асирійського війська були уражені ангелом (Іс. 36-37). Незабаром після спасіння Єрусалиму від асирійців захворів сам Єзекія. Пророк Ісая отримав від Господа повеління сказати Єзекії, що його смерть неминуха і він має розпорядитися своїм

насліддям. Але смиренням і слізною молитвою він пом'якшив гнів Божий, і через Ісаю отримав одкровення, що хвороба його минула і він ще буде царювати 15 років. З Священного Писання відомо, що для підтвердження цього пророцтва сталося чудо: сонячна тінь повернулася на 10 ступенів. Ісая, прийшовши до хворого царя, приклав пласт із смокв до хворого місця і цар одужав (Іс. 38). Вавилонський цар, Меродах Валадан, дізнавшись про причину цієї дивної події, прислав своїх послів привітати Єзекію з успішним одужанням. В радості від одужання і честі, Єзекія показав їм багатство своєї царської скарбниці. Після їхнього відходу, Ісая, у своїй пророчій промові, відкрив Єзекії майбутній політичний стан Юдеї і Вавилону. Він передрік, що показані царем скарби будуть віднесені у Вавилон, майбутні сини і внуки Єзекії будуть служити при вавилонському палаці, хоча сам Єзекія не доживе до цього часу (Іс. 39) [12, с. 29]. Згадкою про цю подію старозавітні книги завершують опис життя пророка Ісаї. Вони замовчують про подробиці його служіння при царі Єзекії і саму смерть пророка.

В пізніх юдейських творіннях зустрічається детальний опис смерті пророка Ісаї. За наказом царя Манасії, його засудили з наступної причини: в законі сказано, що ніхто не може побачити Господа і залишитись живим (Вих. 33: 20), а Ісая говорив, що він бачив Господа Саваофа (Іс. 6: 1); закон говорить, що ніхто не може наближатися до Бога, щоб викликати Його (Лев. 4: 7), а Ісая велів шукати і призивати Бога, бо Він недалеко (Іс. 55: 6) і т. п. Коли з'явилися посланні від царя, щоб схопити Ісаю, він прикликав ім'я Боже, і чудесним чином був поглинений кедровим деревом. Царські слуги розпиляли дерево і коли дійшли до його кореня то душа пророка покинула його тіло [37, с. 87].

1.2

Кни

га пророка Ісаї

«А Ісая сміливо каже:

Мене знайшли ті, які не шукали Мене;

Я відкрився тим, які не питали про Мене»

(Рим. 10: 20)

Святий пророк Ісая вважається пророком-письменником адже після себе залишив нам свою одноіменну працю. В ній пророк розкриває всю політичну ситуацію і як наслідок лунають його викривальні промови. Книга Ісаї складається із декількох окремих зібрань промов. Хто остаточно зібрав промови пророка в цей збірник – сказати неможливо, що якраз викликає сумніви щодо авторства книги. Всі ці промови розміщені не в хронологічній послідовності, а швидше в систематичному порядку. За змістом, як правило, книгу Ісаї можна розділити на дві частини. Перша – з 1 по 39 розділ – пройнята переважно духом викриття, друга ж – з 40 по 66 – містить в собі практично самі утішення ізраїльському народу з приводу майбутнього вавилонського полону [49, с. 188].

У першій частині пророк дорікає єврейському народу за завзятість, з якою вони відверталися від виконання волі Божої, здебільшого це відбувалося за днів царя Ахаза. Пророк у різких висловлюваннях змальовує перед своїми слухачами невдячність євреїв до свого Благодійника, наслідування язичників, лукавство і навіть ідолослужіння, якому вони віддавалися (Іс. 2: 20; Іс. 17: 8; Іс. 30: 22; Іс. 31: 7), невіра в Божественне одкровення (Іс. 29), поверхневе, зовнішнє виконання вимог Моїсеєвого закону, який поєднали з повною аморальністю (Іс.1), недоліки чесності і справедливості у ставленні до ближніх, відсутність взаємної любові та милосердя до бідних. Особливо суворо пророк відноситься до сильних світу, які відкрито дозволяють собі порушувати вимоги правди Божої (Іс. 1; Іс. 5: 22-23; Іс. 10: 1; Іс. 32: 5-7; Іс. 33: 1-5). Політика юдейських правителів, які бачили спасіння держави в союзах з сильними язичницькими імперіями, також знаходить різке засудження (Іс. 8; Іс. 30: 1; Іс. 31).

З огляду на розбещення ізраїльського народу пророк погрожує йому судом Божим, виконавцями якого повинні виступити язичницькі народи, передрікає спустошення ізраїльської землі і вигнання з неї євреїв (Іс. 6; Іс. 5: 13; Іс. 17: 9), причому досить ясно говорить і про взяття Єрусалима ворогами (Іс. 2: 12-15;

Іс. 3: 8-16; Іс. 22: 5; Іс. 30; Іс. 32), про швидке падіння Самарії (Іс. 28) і про вавилонський полон євреїв (Іс. 39).

Але, з іншого боку, і в цій частині книги Ісаї сказано чимало втішних для сердець ізраїльтян пророцтв. Крізь морок майбутнього для Ізраїлю відкриваються і світлі перспективи. Пророк зображає, як Ізраїльська країна повстає з глибокого приниження, в яке вона була загнана після навали асирійців. Ось у далекому майбутньому новий Володар народу ізраїльського – Месія. Це буде нащадок Давида по плоті, але Бог у душі. Він поширить Свою владу над всім всесвітом. Але і в найближчому майбутньому Ізраїль, за словами пророка, може удостоїтися милостей Божих [32, с. 56]. Допомогу від Бога Ісая пропонував спочатку Ахазу, а потім Єзекії, у зв'язку з навалою ворогів (Іс. 8; Іс. 10: 26-34; Іс. 14: 24-27, 32; Іс. 17: 12- 14; Іс. 18, Іс. 39; Іс. 30: 27-33; Іс. 31: 8; Іс. 33; Іс. 37). Господь буде охороняти святу гору Сион, якщо тільки Ізраїль збереже відданість Всевишньому (Іс. 28;33). Спочатку Сион піддається спустошенню, але потім повстане у славі і всі народи кинуться до цієї гори, визнаючи за нею право загального правління (Іс. 2; Іс. 25).

Зокрема, перша частина книги Ісаї містить в собі такі відділи. Розділи 1-6 містять в собі великий, що відноситься до всієї книги, вступ, який складається з трьох окремих частин: а) роз. 1; б) роз. 2-5 і в) роз. 6. Потім з 7 розділу по 12 йдуть промови Ісаї, які складають перший відділ книги, в яких пророк з'ясовує стосунки Ізраїлю і Асирії за царювання Ахаза і вказує на результати дружби, що почалася між асирійцями і Ахазом [29, с. 275].

Другий відділ першої частини книги обіймає собою пророцтва Ісаї про іноземні народи. На чолі цих пророцтв стоїть пророцтво про Вавилон, як таке, що містить загальну характеристику судів Божих над світовим язичництвом «яке зображує долю найстрашнішого спустошувача юдейської держави» (Іс. 13- Іс. 14: 23). До пророчого споглядання майбутнього Вавилону приєднані короткі пророцтва про филистимлян, Моава, Сирію, Ефіопію та Єгипет (Іс. 14- Іс. 20: 6). Далі знову слідує пророцтва про Вавилон з приєднанням пророцтв про Едом, а Аравію і Єрусалим (роз. 21-22), які згуртовані в одну

групу, ймовірно тому, що всі чотири мають символічний характер. Висновком до пророцтв про чужі, іноземні народи є пророцтво про Тир (Іс. 23). Фіналом до цього зібрання пророцтв на іноземні народи слугують розділи 24-27, де йдеться про останній суд над світом, про його загибель, про воскресіння мертвих і про здійснення спасіння обіцяного Ізраїлю. Третій відділ першої частини зображує відносини Ізраїля та Асирії за днів Єзекії (роз. 28-33). Тут п'ять промов, з яких кожна починається вигуком: «горе». Промови ці розташовані в хронологічному порядку: в них проводиться думка про те, що порятунок Ізраїлю залежить не від союзу з Єгиптом, а від одного Господа. Четвертий відділ обіймає собою роз. 34-35, що представляють собою завершення до першої частини. Вони містять у собі, з одного боку, зображення суду Божого над небом і землею, з іншого – окреслюють картину спасіння Ізраїля, яке, перш за все, буде полягати у поверненні Ізраїля з полону. П'ятий відділ – історичні оповіді 36-39 розділи, що повторюють собою майже дослівно оповіді 4-й книги Царств (4 Цар. 18 – 4 Цар. 20: 19).

Друга частина книги Ісаї утворює собою одне струнке і закінчене ціле. Вона розділяється на три відділи і в кожному відділі є дев'ять розділів. У перших двох відділах – по дев'ять промов, в останньому – п'ять. Предметом всіх цих 27 розділів служить епоха спокутування Ізраїлем, а потім всього людства, що починається зі звільнення Ізраїля з вавилонського полону і тягнеться до часів Страшного Суду над світом [14, с. 209].

У першому відділі (40-48 роз.) пророк зображує головним чином визволення Ізраїлю з вавилонського полону і винуватця цього спасіння – царя Кіра, торкаючись і морального звільнення Ізраїля від панування гріха, завдяки заступництву лагідного Посланця Всевишнього – Месії. У другому відділі (49-57 роз.) головним пунктом, до якого звернута увага пророка, є особистість Месії, страждання Якого за гріхи людей пророк зображує тут з різючою силою і ясністю. У третьому відділі (58-66 роз.) пророк зображує прославляння цього Великого Страждальця. В цих текстах Месія є

первосвящеником, царем і пророком в один і той же час. Він творить суд над світом і творить нове краще життя.

Зі сказаного ясно видно, в чому полягають особливості пророчого споглядання Ісаї. Якщо Ісаї, з одного боку, дуже докладно трактує про всі сучасні йому явища внутрішнього і зовнішнього життя свого народу, то, з іншого боку, погляд його з таким самим інтересом спрямовується і до віддаленого майбутнього, яке для нього зовсім не розділене будь-якою непереборною гранню від справжнього. І сьогоднішня і майбутня є для нього єдиним. Для пророка в його спогляданні не існує часових розмежувань. Швидко переноситься його погляд від самої далекої події майбутнього часу до обставин найближчого майбутнього, і звідси – знову в далечінь майбутнього, якщо все це не становить, втім, виняткової особливості пророчого споглядання Ісаї, то, у всякому разі, у нього ці характерні риси виступають з особливою силою і яскравістю.

Слід відзначити, що Ісаї в своїх пророцтвах робив іноді точні визначення щодо часу, коли має виповнитися те чи інше його пророцтво (Іс. 16: 14; Іс. 37:30; Іс. 38:5). Мова його усюди дихає силою і відрізняється ясністю і різноманітністю ораторських виразів і прийомів, доказів. Він однаково майстерно говорить тоном вчителя-мудреця і мовою поета. Його пророцтва про Месію вражають величністю образів, його скарги і викриття – вражаючі, його умовляння – надзвичайно переконливі, загрози – сильні. Тому Ісаї і займає перше місце між пророками-письменниками. Ісус, син Сираха, називає його великим пророком (Сир. 48: 25), який великим духом своїм передбачав віддалене майбутнє і до століття сповіщав коли вони мають статися.

Щодо походження книги Ісаї в біблійній науці здавна існує багато гіпотез. Юдеї епохи Талмуда визнавали, що промови, що містяться в книзі, дійсно належать Ісаї, але вони були зібрані й записані його сучасниками – так званими друзями царя Єзекії [23, с. 48]. Але з цією думкою не можна погодитися з огляду на те, що пророкові, як людині досить освіченій, не було

потреби доручати написання і впорядкування своїх промов випадковим людям і, можливо, неприхильним до пророка за його викриття, які він виголошував у зв'язку з їх недалекоюглядною політикою. Крім свідчення з книги Премудрості Ісуса, сина Сираха (Сир. 48: 25-28) в Новому Завіті ми маємо чітку вказівку на те, що в дні земного життя Господа Ісуса Христа книга Ісаї визнавалася юдеями як його твір (Лк. 4: 17-22; Мф. 15: 7-9; Лк. 22: 37). Такий самий погляд на авторство книги пророка Ісаї висловлювали і святі апостоли (Діян. 8: 28; Діян. 28: 25; Рим. 9: 27). Таке ставлення до книги встановилося і серед найдавніших церковних письменників, отців і вчителів Церкви [41, с. 73].

Щодо критичних поглядів на книгу пророка Ісаї слід зазначити, що біблійні критики вказують на ймовірні вставки, починаючи з кінця 17 розділу, зроблені в книзі значно пізніше. Згодом стали висловлюватися сумніви щодо оригінальності окремих глав книги і навіть цілих відділів, серед яких найбільші підозри проти себе викликала вся друга частина книги (40-56 pp.). Її стали приписувати невідомому пророку, що жив за часів вавилонського полону. Новітні ж вчені довели свої припущення до того, що в книзі Ісаї не залишилося жодного розділу, які могли б вважатися справжнім витвором Ісаї. На думку цих критиків, книга Ісаї пройшла через неодноразові переробки (редакції), так що важко тепер і з'ясувати, який був її первинний вигляд. Але, з іншого боку, є чимало вчених, які визнають цілковиту оригінальність книги Ісаї. І цими вченими сказано досить для того, щоб всі заперечення проти автентичності книги Ісаї визнати безпідставними.

Перш за все, проти тих вчених, які знаходять в книзі Ісаї твори різних авторів, що жили в різні епохи, можна виставити те міркування, що у всій книзі чудово дотримана однаковість тону мови. Всюди пророк говорить з силою, швидкістю і зухвалістю, що дало і апостолу Павлу привід сказати: «Ісая сміливо каже» (Рим. 10: 20). Потім кидається в очі схожість в способі вираження думок, особлива ясність і об'єктивність подання, помічена в книзі Ісаї усюди. Ясність ця полягає в особливій наочності викладу, яка іноді наближається навіть до драматизму (Іс. 63: 1), а об'єктивність – в тому, що

абстрактні уявлення або позначення внутрішніх станів душі зображуються як предмети, існуючі в просторі і часі. Деякі з образів постійно повторюються (образ виноградника, пустелі). Потім у пророка у всій книзі проходить червоною ниткою одна ідея – про те, що Сіон буде викуплений правдою і силою Божою, і аж ніяк в який-небудь земний, людський спосіб. При цьому, втім, всюди виправдання або порятунок обіцяється залишку Ізраїлю, а не всьому народові, і серед цього залишку мислиться і Сам Спаситель, який походить від святого обраного залишку або насіння. Далі, помітно, що лиха, які очікують євреїв і майбутнє їх спокутування, зображуються у відомій послідовності розкриття, що вказує знову на єдність різних частин книги Ісаї [21, с. 635].

Заперечення, які зазвичай висловлюються критиками проти автентичності всієї книги Ісаї, досить безпідставні. Вони вказують на те, що Ісая говорить про себе то в першій, то в третій особі. Але хіба він один із стародавніх письменників чинив так? Пророк говорить про себе в третій особі навіть в тій главі, яку всі визнають справжньою (Іс. 20). Кажуть, що у наступних, після Ісаї, пророків не було такого живого зображення Месії, як у Ісаї. Але хіба наступні пророки повинні були знову зображати те, що вже так докладно було зображене у нього? Пророцтва викладалися не шляхом закономірності поступового прогресу в зображенні особи і діяльності Месії [48, с. 183].

Деякі критики особливе значення надають несиметричності в побудові окремих віршів пророчих промов Ісаї. Але хіба для пророка було обов'язковим дотримуватися в точності всіх правил, яким має задовільнятися звичайний поетичний твір? Немає нічого дивного і в тому, що пророк іноді припиняє ритмічну мову, щоб почати говорити прозою. Кажуть, нарешті, що вислови і слова пророків писалися на окремих сувоях і тому сувої пізнішого походження могли бути поміщені в зібрання промов Ісаї. Але з цього приводу потрібно сказати, що книга як цілісний твір, що займав вже відоме місце в старозавітньому священному каноні, був відомий ще автору книги

Премудрості Ісуса сина Сираха, тобто за 200 років до Р. Х. (Сирх. 8: 22-25). Але щодо авторства книги, яке є головним питанням нашої праці ми повернемося після огляду ще деяких важливих аспектів цієї книги.

Загалом книга пророка Ісаї є дуже важливою. Важливість полягає не лише в тому, що вона входить до канону старозавітніх книг, а тим що сама особа пророка ніби штовхає нас до її вивчення. Адже вона розкриває нам не лише ті історичні події, викривальні і месіанські пророцтва, а те що в ній говориться про Святу Троїцю. Книга Ісаї є тією важливою сходинкою, яка готувала людей до приходу Месії і про це неодноразово наголошував сам Ісая.

1.3

Мес

іанські пророцтва

*«Отже, Сам Господь дасть вам знамення:
ось, Діва в утробі прийме і народить Сина,
і наречуть ім'я Йому: Еммануїл»*

(Іс. 7:14)

Перед тим як розкрити «світлу» сторону книги Ісаї, необхідно зробити деякі зауваження щоб запобігти непорозумінням. Так як «стихії світу» були затьмарені гріхом і відповідно недостатньо відображали в собі все невидиме і божественне: то тайни благодаті, особливо вищої, в Ісаї дуже часто виголошуються прямо, по-євангельськи. Наприклад, в час царя Давида була обітниця про Месію, який мав вийти з його роду. Але ця благодать Давиду була відкрита частково в образі його сина, який мав побудувати храм: «Коли ж сповняться дні твої, і ти спочинеш з батьками твоїми, то Я поставлю після тебе сім'я твоє, яке народиться від стегон твоїх, і зміцню царство його. Він побудує дім імені Моему, і Я утверджу престіл царства його повіки. Я буду йому батьком, і він буде Мені сином; і якщо він згрішить, Я покараю його жезлом мужів і ударами синів людських; але милости Моєї не відніму від нього, як Я відняв від Саула, якого Я відкинув перед лицем твоїм» (2 Цар. 7: 12-15). Тут же і видно божественні риси Месії, представленого в образі

Соломона! При Ісаї юдейське царство і дім Давида були в небезпеці остаточного падіння [20, с. 187]. Віра в обітованого Месію була мізерною. Сам нащадок Давида, цар Ахаз, був нечестивцем і, виходить, вірував не більше інших. Древній образ був затьмарений і не було де взяти нового, більш живого і дієвого, образу для вираження благодатної істини. І таким чином, Святий Дух вже прямо виставляє на показ благодатний престіл Давида: «ось Діва в утробі прийме і народить Сина, і наречуть ім'я Йому Еммануїл» (Іс. 7: 14) [31, с. 69].

З іншої сторони, благодать ще не відкрилася тоді у світі і представлялась в деяких своїх сторонах прямо, без образів. В таких випадках знаходилися ще деякі не затьмарені предмети образного значення і істина відкривалася саме в них. І це є поясненням на те, чому новозавітня церква представлена в Ісаї переважно під образом Сиону, віруючі в Христа і, інколи, Сам Христос зображені під ім'ям Ізраїля.

Сам пророк досить часто бере якийсь образ для представлення в ньому благодаті, але якщо цей образ втрачав свою значущість, він відразу починає зображати царство благодаті прямо. Так, в образі падіння юдейського царства Ісая спочатку благовістив. Але не знаходячи, що Юдейське царство саме в собі відображало царство благодаті, тайну останнього він відкриває вже прямо: «Бо Немовля народилося нам – Син даний нам; владарювання на раменах Його, і наречуть ім'я Йому: Дивний, Радник, Бог кріпкий, Отець вічності, Князь миру» (Іс. 9: 6). Так, ще в падінні асирійського завойовника бачачи і вказуючи торжество благодаті, Ісая одразу ж по-євангельські описує явлення впевненого торжества царя благодаті над усіма ворогами. Коли образ вже був затьмарений для того, щоб побачити в ньому ясно торжествуючу благодать тоді пророк провіщає про неї прямо (Іс. 11). Подібно цьому в передбаченому пророком звільненні юдеїв з вавилонського полону відкривався ще деякий відблиск благодатного спасіння, але цей відблиск був досить незначним для того часу. І тому пророк часто говорить про тайни благодаті і спасіння прямо по-євангельські. В пророчих місцях такого роду, з однієї сторони є якась єдність між різними пророцтвами, тобто між передбаченням подій ще старозавітніх та

пророцтв про події Нового Завіту і навіть про майбутнє вічне життя: це тому, що в одних і тих же подіях одна і та ж сама дієва причина – благодать. З іншого боку, між такими єдиними пророцтвами є очевидна різниця: якщо риси різних пророцтв, по внутрішньому їх зв'язку, інколи зливаються навіть в один образ, то в інших випадках вони так різко розходяться між собою, як розходяться вічно перебуваюче і тимчасове, дух і буква, державна теократія Старого Завіту і царство благодатно-небесне в Новому Завіті і в майбутньому житті. Подібне можна зауважити в інших старозавітніх пророків. Пророцтва такого роду віруючій людині того часу, звичайно, не могли бути у всій реальності зрозумілі. Залишалося лише, за висловом апостола Петра, навіть про самих пророків, «випробувати і досліджувати, на який саме час вказує пророчий дух» (1 Пет. 1: 2). Але віруючий Нового Завіту вже може розрізнити і визначити в точності, що саме розкрито самими пророчими подіями [30, с. 155].

Ісая розкриває тайни благодатного домобудівництва, як самі по-собі, так і в різних картинах майбутньої долі світу. Так, божественне лице того Праведника, який мав взяти гріхи всього людства, являється в Ісаї у повному світлі і чистій духовності. Він є Істинний Бог: «... і наречуть ім'я Йому... Бог кріпий, Князь миру, Отець – або винуватець благодатної – вічності» (9: 6-7). «І наречуть ім'я Йому: Еммануїл – з нами Бог!» (7: 14). Але Він же є і істинна людина, яка походить з царського роду в Юдеї: «І вийде паросток від кореня Іессеєвого, і гілка виросте від кореня його» (11: 1), але народжений не по закону розтліваючої гріхом природи: «ось Діва в утробі зачне» (7 гл.). Тому Він є одночасно і Син Божий у власному сенсі, існування Якого є вічне володарювання світом. Він є проявом слави Божої, Спаситель не лише обраного народу, але і всього світу: «...У Тобі Я прославлюся... Для відновлення колін Яковових і для повернення залишків Ізраїля, але Я зроблю Тебе світлом народів, щоб спасіння Моє простяглося до країв землі... І зроблю Тебе завітом народу, щоб відновити землю, щоб повернути спадкоємцям спадщини спустошені, сказати в'язням: «виходьте», і тим, що у темряві:

«покажіться» (Іс. 49). В Ньому вся повнота сил Святого Духа: «І спочине на ньому Дух Господній, дух премудрости і розуму, дух ради і кріпкості, дух відання і благочестя» (Іс. 11: 2). У Ньому через Святого духа перебуває вся любов і благовоління Боже. Його призначення і гідність – бути Вічним Царем благодаті і правди: «Примноженню владарювання Його і миру немає межі на престолі Давида й у царстві його, щоб Йому утвердити його і зміцнити його судом і правдою віднині і довіку» (Іс. 9: 7); «До кореня Іессеєвого, який стане, як знамено для народів, навернуться язичники, - і спокій його буде слава» (Іс. 11: 10). Цей божественний цар прийде тоді, коли і весь обраний народ, після многих і великих бід, буде подібний до жолудя, коли і сам рід Давида буде посічений до кореня, як говорить сам пророк. Йому буде передувати і готувати світ великий проповідник покаяння [6, с. 117]. Сам він відкриє своє служіння у тій частині Палестини, де морок духовний особливо відзначився: «Час, що минув, принизив землю Завулонову і землю Неффалимову; але наступний звеличить приморську путь, зайорданську країну, Галилею язичницьку. Народ, що ходить у пільмі, побачить світло велике; на тих, що живуть у країні тіні смертної, світло засяє» (Іс. 9: 1-2). Таке служіння має пройти Він зі смиренням: «Не заволає і не підвищить голосу Свого; тростини надламані не переломить, і льону, що димить, не загасить» (Іс. 41: 2-3). Божественна сила і Його любов будуть вилитися рікою чудесних знамень. Але Він, при всій своїй праведності, при всій своїй небесній лагідності, стає на землі приниженим, страждаючи з нечестивцями (Іс. 53).

Через такого Посланника нам відкрилося всесвітнє спасіння. Померлий воскресав в блаженне життя і являється родоначальником виправданих (Іс. 53). Бог утверджує вічний і непорушний завіт примирення і благодаті: «Бо це для Мене, як води Ноя: як Я поклявся, що води Ноя не прийдуть більше на землю, так поклявся не гніватися на тебе і не дорікати тобі. – новому Ізраїлю, або церкві – Гори зрушаться і пагорби захитаються, - а милість Моя не відступить від тебе, і завіт миру Мого не похитнеться, - говорить Господь, Який милує тебе» (Іс. 54: 9-10). Також Дух Божий вилетиться і постійно перебуватиме на

віруючих, приносячи з собою правду, мир і радість (Іс. 53). Таким духом Христа був наповнений Ісая. Пророку навіть в самих обставинах свого життя, в його жінці і народженні дітей, дано передбачати тайну Христа – Емануїла [16, с. 73].

Слідкуючи за пророчими зображеннями тайн і обставин життя, смерті і воскресіння Месії, ми не могли не помітити, що пророк інколи говорить про Христа від першого лиця. Такий образ мови пояснити можна лише тим, що і в Старому Завіті пророк був ведений Святим Духом. Також за пророцтвом Ісаї, мало бути знищена «межа», яка відділяла між собою ізраїльтян і язичників, і тим і іншим відкриється рівний доступ до Бога: «У той день з Єгипту в Ассирію буде велика дорога, і буде проходити Ассур у Єгипет, і єгиптяни – в Ассирію; і єгиптяни разом з ассиріянами будуть служити Господу. В той день Ізраїль буде третім з Єгиптом і Ассирією; благословення буде посеред землі, яку благословить Господь Саваоф, говорячи: благословений народ Мій – єгиптяни, і діла рук Моїх – ассиріяни, і спадщина Моя – Ізраїль» (Іс. 19: 23-25). Взагалі зовнішні, тілесні переваги не будуть значити нічого у відношенні до обрання і виправдання, але лише одна жива і дієва віра і вірність (Іс. 56). Цю велику тайну, над розкриттям якої стільки трудився в Новому Завіті обраний сосуд слова Божого апостол Павло дуже ясно передрікає Ісая [8, с. 126].

Далі бачимо у пророка, що повинно відбутися у Церкві з відкриттям входу до неї язичникам – Церква тепер пошириться на увесь світ (Іс. 54). Внаслідок цього у світі повинен відбутися духовно-моральний переворот, що, за вираженням пророка: «Замість терня виросте кипарис; замість кропиви виросте мирт» (Іс. 55: 13). Така держава благодаті Божої: замість житейської турботи, пристрастей, чуттєвих задовольень, яким віддавалися сучасники Ісаї, істинні сини Церкви будуть зайняті у всіх справах служінням Богу.

Такий духовній досконалості, святості і чистоті благодатного царства Месії, які у пророка помітно протиставляються сучасному гріховному світу, відповідає і милість Божа, яка готова з надлишком вилитися на прийдешнє

царство. Особливо виразне порівняння благодаті Божої, яка розкриває для Церкви всі свої скарбниці і перемагає останнього ворога – смерть. Тут ясно висловлюється думка про воскресіння мертвих: «І зробить Господь Саваоф на горі цій для усіх народів трапезу з ситних страв, трапезу з чистих вин, з жиру кісток і найчистіших вин; і знищить на горі цій покривало, яке покриває усі народи, покривало, яке лежить на усіх племенах. Поглинена буде смерть навіки» (Іс. 25: 6-8). А також про це свідчить: «Оживуть мерці Твої, повстануть мертві тіла! Оживайте і торжествуйте, повалені у порох: бо роса Твоя – роса рослин, і земля вивергне мерців» (Іс. 26:19). Нечестивців і ворогів Бога постигне страшний суд і вічна страта – (Іс. 66).

Так прямо і ясно відкривається у Ісаї Сонце Правди, коли вже не було середовища, яке могло би відобразити Його для церкви [5, с. 161]. При поєднанні окремих свідчень і образів в одну картину, ще більше вражаючим є те, що багато в чому в Ісаї проглядається саме Євангеліє і вчення апостольське. Доповнити це пророче зображення благодатного домобудівництва можна вказівкою на досить явно розкритий в Ісаї догмат Пресвятої Трійці – Єдиної причини всього благодатного домобудівництва. Сюди відноситься, як відомо: серафимське трисвяте славослів'я: «Свят, свят, свят Господь Саваоф», підтвердженням своїм відношенням до трьох лиць Божества тим, що славлений Господь Саваоф говорить разом і як Єдиний і одразу не від одного, а від багатьох лиць: «Хто піде задля Нас?» (Іс. 6: 8). Далі, той, який іменує Себе першим і останнім, рука якого, по Його ж слову, поставила землю і правиця розправила небеса. Хто прикликав Кіра звершити волю Свою над Вавилоном. Той, Хто говорить Сам за Себе: «Приступіть до Мене, слухайте це: Я і спочатку говорив не таємно; з того часу, як це відбувається, Я був там; і нині послав Мене Господь Бог і Дух Його» (Іс. 48: 16). В цьому місці Писання чітко зрозуміло і божественне і іпостасне буття Того Хто говорив це, так і Пославших Його – Господа і Дух Його. Також Святий Дух зображається як Творець світу. Потім очевидним місцем є: «І сказав: «Вони справді народ Мій, сини, що неправди не кажуть», - і став Він

для них за Спасителя. В усякому утиску їхньому тісно було і Йому, і Янгол обличчя Його їх спасав. Любов'ю Своєю й Своїм милосердям Він викупив їх, і їх підніс і носив їх усі дні в давнину. Та стали вони неслухняними й Духа Святого Його засмутили, - і Він обернувся на ворога їм, Він Сам воював проти них...» (Іс. 63: 8-10). Тут, слід зауважити, йдеться про Єгову, який обрав ізраїльтян як свій народ – Ангел обличчя Його, який охороняє їх, і Святого Духа, якому вони мали підкорятися, але противилися.

Далі, друге Лице Пресвятої Тройці, являється разом з Богом Отцем або Винуватцем благодатного будучого віку, і Владикою – Сином і Словом. Йому ж і приписується творіння і спасіння світу, прохання за грішників. Нарешті Святий Дух подається Духом вічних довершених благ, джерелом всіх духовних дарів, Духом Який спочиває на Сині і сходить через Нього на віруючих. Стільки євангельського світла відкрито через Ісаю.

У книзі пророка Ісаї Домобудівництво спасіння роду людського розкривається по відношенню до історії людського роду. По-перше, що торкається минулого цей старозавітній євангелист явно вказує на явлену в попередні роки благодать. Так вічний завіт миру і милості, утвердженний смертю Того, Хто поніс наші гріхи, поставляється за внутрішнім змістом із завітом, даним Ною (Іс. 54: 9). Подібно до цього точно вказується пророком внутрішня єдність чи родство грядущої благодаті з попереднім милосердям Божим до Авраама, Якова й до всіх ізраїльтян при Мойсеї (Іс. 29; 41). В часи Мойсея, за думкою Пророка, сам ангел Божий рятував ізраїльтян, і Дух Святий водив їх; це можна описати іншими словами: сама ж благодать спасительно водила і оберігала Ізраїль [44, с. 151]. Тобто виходячи з цього майбутня церква, яка буде складатися не лише з юдеїв, а зі всіх народів буде називатися новим Ізраїлем.

Цю світлу тайну, що нарешті «прийде Відкупитель Сиону із синів Якова, які навернулися від нечестя» (Іс. 59: 20) пророк намагається донести людям, але не знає як. До події навернення і спасіння Ізраїля він приєднує різні риси древнього і чудесного ходження Ізраїля, в час звільнення від єгиптян і

закликає небо і землю, гори і пагорби до радості. Звичайно, зображення цієї події не всюди у пророка різниться від зображення благодатного царства: адже воно відкриється в самому ж Ізраїлі. Імена Ізраїль, Яків, Сион також не складають різниці між нащадками Авраама і Якова – ці імена даються Ісаєю і загалом всій Церкві. Тим не менше існують такі місця, в яких різниться звернення особисто до юдеїв і всесвітнього благодатного спасіння. Взяти навіть до уваги 11 главу книги, де при зображенні царства Месії говориться окремо і прямо спочатку про характер майбутнього царства, а потім про віру в Христа язичників і спасіння Ним Ізраїля. Подібно до цього в Новому Завіті говорить апостол Павло: «Таким чином весь Ізраїль спасеться, як написано: «Прийде від Сиону визволитель і відверне нечестя від Якова» (Рим.11: 26).

В книзі Ісаї також можливо відслідкувати коли і при яких обставинах відбудеться така важлива подія для Церкви. Ісая, проголошуючи спасіння обраного народу, представляє світ язичників з подвійним відношенням до Ізраїлю. З однієї сторони пророк бачить торжество останніх над язичниками через їх злобливість: «Бо ось, темрява покриє землю, і морок – народи; а над тобою засяє Господь, і слава Його явиться над тобою» (Іс. 60: 2). З іншої сторонни язичники подаються у пророка як ті, які спонукають до навернення юдеїв: «І підніме знамено язичникам, і збере вигнанців Ізраїля, і розсіяних юдеїв скличе від чотирьох кінців землі» (Іс. 11: 12); «Так говорить Господь Бог: ось, Я підніму руку Мою до народів, і виставлю знаменно Моє племенам, і принесуть синів твоїх на руках і дочок твоїх на плечах» (Іс. 49: 22); «Проходьте, проходьте у ворота, готуйте шлях народу! Рівняйте, рівняйте дорогу, прибирайте камені, підніміть знаменно для народів!» (Іс. 62: 10) і інші. З цих всіх пророцтв відкривається те, що навернення Ізраїля відбудеться тоді, коли число віруючих з язичників перевищить саму кількість язичників і їхні жертвоприношення стануть непомітними. А також ця благодатна подія відбудеться, коли істинно віруючі з язичників будуть самі співробітниками спасіння Ізраїля.

Ісая передбачив також і те, що початок царства слави випереджається, від самого явлення Месії [7, с.147], появою великого сонму беззаконників і особливо одного великого нечестивця, в якому, за словами апостола Павла (2 Сол. 2: 4), легко впізнати Антихриста. І потім аж відкриється у всій силі і славі Царство Боже: «Бо ось, Я творю нове небо і нову землю, і попередні уже не будуть згадані і не прийдуть на серце» (Іс. 65: 17). Ось як в додаток до долі світу і Церкви розкривається в Ісаї тайна Христова! [43, с. 158]

Ось така друга сторона книги пророка Ісаї – сама піднесена і вагома. Лише апостол Павло говорить з певною точністю про долю світу, але по суті те саме, що і Ісая. Подібне і в Апокаліпсисі – в цьому глибокому одкровенні про долю Церкви і світу зустрічається багато спільного з баченими Ісаєю образами. Але слід пам'ятати, що пророцтва про тайни і долю християнської Церкви в Ісаї часково подаються в старозавтніх образах, які стають зрозумілими через світло подій новозавітної історії.

РОЗДІЛ 2. ЮДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО І СТАРОЗАВІТНЯ БОГОНАТХНЕННА ПИСЕМНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ VIII СТ. ДО Р. ХР.

2.1 Релігійно-моральний стан Ізраїльського народу в кінці VIII початку VII ст. до Р. Х.

«А Ісая сміливо каже:

Мене знайшли ті, які не шукали Мене;

Я відкрився тим, які не питали про Мене»

(Рим. 10: 20)

Святий пророк Божий Ісая, книга якого в Старому і Новому Завіті визнавалась, завжди як книга Слова Божого, пророкував в Юдеї і головним чином для юдеїв, але його Богомпросвічений погляд обіймав і всі народи. Тому звернімо увагу на внутрішній і зовнішній стан не тільки обраного народу, але і сучасний йому язичницький світ.

Язичники, як і раніше, віддавалися суєтним помислам про божество, продовжуючи перекручувати, і так убогі відчуття реальності вищої, могутньої і надприродної сили. Язичництво, в ті часи, було популярним, але в часи Ісаї язичники боготворили тварин вже не з таким захопленням, як наприклад при багатостраждальному Іові. Тут радше спрацьовувала звичка і передання, яке мало для них незаперечну важливість і силу. Тому це богошанування було не від захоплення якоюсь внутрішньою силою, але виходячи з необдуманної традиції і зі сліпим благоговінням (Іс. 46) [52, с. 153].

З часом для язичників їхні обряди стали більше звичкою ніж внутрішнім бажанням. І якою б сильною не була ця прив'язанність, язичник відчував себе не надто залежним від них; він більше надіявся на себе самого ніж на них і всі власні успіхи приписував вже самому собі. Тому самонадіяність, звеличування і прагнення до переваги є панівними пристрастями в язичницькому світі. Сучасником цього був пророк Ісая. З цього найсильніші східні народи, такі як

асирійці, вавилоняни та інші, почали безперервно, один за одним, домагатися володарювання над усім відомим на той час світом. Зрозуміло, що одні язичницькі народи більше, другі менше були зіпсовані руйнівним впливом язичництва. Так, наприклад, халдеї, яких можна назвати відновлювачами вавилонського царства, здивовані чудом повернення сонця, під час хвороби Єзекії, приходили до цього царя і питали, що трапилось. Отже, вони частково відрізнялися від інших язичників. Але і в халдеях, вже на той час, затаїлась гординя, яка готова була накласти на світ ярмо володарювання, яке передрікали пророки (сам Ісая і Михей).

Не набагато втішним відносно язичників, був духовний стан обраного народу. Божий народ вже до того послабив у себе теократичний дух, що, за прикладом язичників хотіли робити все незалежно від свого Всевишнього Царя, виходячи з власних міркувань і засобами без ідеї Бога. Це походило від зваби блискучим зовнішнім станом деяких язичницьких царств і змагання з ними, було джерелом морального псування вибраного народу. Таке свавільне самоврядування суперечило самим основам теократії, дух і сила якої склалися, зі сторони обраного народу, у відданості вірі в любов Божу, яка вибрала цей народ і поклала на нього важливу місію. В ізраїльському царстві, в останній час його існування, навіть і великими лихами не напоумнювалися і не наvertsалися до Бога – свого істинного Владика, навпаки – «з гордістю і пихатим серцем говорять: цеглини упали – побудуємо з тесаного каменю; сикомори вирубані – замінимо їх кедрми» (Іс. 9: 9-10). В самому юдейському царстві так впевнено надіялися на людські сили і методи і так мало на Бога, що навіть, коли Бог явним чином запевняв їх у своїй допомозі, цар юдейський шукав собі покровителя у язичників і на пропозицію божественної допомоги виразив повну безнадію в ній: «не буду спокушати Єгову», - говорив Ахаз пророку, готовому, якими завгодно знаменнями запевнити його в божественній допомозі (Іс. 7: 11). Навіть при найкращому царі після Давида – Єзекії – у випадку загрози від асирійців, окрім Бога, шукали захисту і у єгиптян [51, с. 328].

З занепадом теократичного духу в обраному народі домінувала турбота про будівництво свого земного благополуччя, про задоволення і вигоди життєві, без вірності Єгови. Звідси образи і утиски сильними слабших, вирішення судових справ, заснованих на користі, а не на правді, розкіш, нестримання, гордість у багатих і сильних, лицемірство у всіх і інші подібні пороки стали ще більшими в обох царствах обраного народу. Самі судді, священики і псевдопророки були вождями у цих гріхах. Все це досить відверто описано в книзі пророка Ісаї [22, с. 163].

При такій невірності Єгови, богослужіння і жертвоприношення взагалі занепадали, в ізраїльському царстві, на запрошення Єзекії спільного святкування разом з юдейським царством пасхи, багато людей реагували зі сміхом. Інші лише від мук совісті, або за звичаєм, і через брак внутрішнього богошанування намагалися відкупитися однією лише зовнішньою набожністю – приносили багаті жертви, або дотримувалися і святкували святкові дійства, і цим одним мріяли виконати обов'язки перед Богом вибраного народу, дозволяючи собі всілякі гріхи (Іс. 1; 65). Духовна язва часу – ідолопоклонство, з іншими видами забобонів, мали вільний і широкий вхід в середовище євреїв, відданих язичницьким порокам. Втім у ізраїльтянах в цей час стає помітним вже не такий інтерес до язичництва, як, наприклад, в час їх подорожі з Єгипту. Але захоплені забобонами євреї, втративши віру в істинного Бога, поєднували це з вигідним розрахунком. Так Ахаз, бажаючи привернути до себе благовоління сирійських божеств, поставив у храмі Єгови жертовник, схожий на дамаський і відкинув жертовник Соломона.

При такому занепаді релігії і моралі в обраному народі, можливо припустити, що обіцянка про Спасителя вже була забута і відкинута, що образи обіцяної благодаті втратили своє живе значення в людях. Навіть саме недавнє божественне пророцтво про Месію, як царя, який має вийти із царського роду Давида, так було відкинута і забуто в ізраїльському і юдейському царствах, що ізраїльський цар разом із сирійським задумали скинути нащадка Давида (Ахаза) з юдейського престолу і таким чином

обірвати династію царського роду Давида [25, с. 116]. В самому ж юдейському царстві знайшлися люди готові сприяти цьому богопротивному задуму і сам цар юдейський в цих обставинах зовсім втратив надію спасіння божественними обіцянками дому Давидового. Духовне затьмарення обраного народу було таким, що весь закон був відкритим для багатьох подібно славі закритої і запечатаної книги, як говорить пророк, або, як книга для повністю безграмотних (Іс. 29). Від пророків бажали чути лише лестоці і гордо з обуренням говорили про закон. Через такий упадок віри в Єдиного Бога, як кореня духовно-морального життя, найвищі моральні поняття у багатьох змінилися.

Юдейське царство в моральному відношенні було дещо вищим за ізраїльське. Це, останнє, стало безнадійним, а в першому при загрозі загибелі, інколи щиро зверталися до Бога, що було і в часи Ісаї. Втім немало часу (29 років) царював, розповсюджуючи своє благочестя, виликий праведник – Єзекія. Але погляд пророка не бачив твердості віри в Єгови за царювання Ахаза, коли храм був в повному запустінні, подібно і до наступного володарювання Манассії, при якому істукани були поставлені в самому домі Божому. Взагалі, якщо правда і благочестя ще не перевелись в обраному народі, то більшість нечестивих, або неблагонадійних, так переважали за числом істинно-благочестивих, що останні складали виключення із загалу – «залишок». І цьому залишку вибраних, звичайно, важко було споглядати перевагу в народі Божому гріха і нечестя, торжество язичництва і спотворення істинної віри. Їм було властиво глибоко сумувати при спогляданні всезагального противлення обіцяній благодаті. Це тим паче, що, судячи з зовнішнього стану світу загалом, а в особливості обраного народу, могло здаватися чи не залишила вже і сама благодать цей світ, замість свого розкриття в ньому. Подібні нерозуміння не тільки малодушності, але і самої віри вказані в самій книзі Ісаї [15, с. 352].

Звернімо увагу на зовнішній стан язичницького світу і обраного народу. Протягом, як мінімум, 60 – річного пророчого служіння Ісаї, сталося не мало

важливих подій і змін. Через бажання володарювати над іншими, народи Близького Сходу перебували у геополітичній динаміці: сильні прагнули керувати над всіма, а серед слабких кожен намагався возвисити себе за рахунок іншого. З іншого боку, кожен повинен був постійно переживати за власну незалежність і за саме політичне існування. Війни і спустошення були всюди і, ніби зосередившись, тяжіли над обидвама царствами обраного народу.

Так як сучасний Ісаї стан юдейського царства залежав від впливу Асирії, Вавилону і Єгипту, то попередньо варто ознайомитися з політичним станом цих держав.

Час служіння пророка Ісаї відноситься до так званого асирійського періоду в історії юдейського народу. Юдея, нарівні зі всіма іншими древніми азійськими державами у своєму політичному житті піддавалась впливу різних тодішніх могутніх держав. В час служіння Ісаї всі азійські і африканські царства, в тому числі Юдея, відчували на собі міцну руку Ассирії. Древнє асирійське царство перед початком служіння Ісаї було доведене до приниження. Підкорені ним вавилоняни і мідяни, в час правління слабого Сарданацала, обурились, захопили Ніневію, зруйнували її і проголосили незалежність всіх народів, які попередньо підкорялися Ассирії (788 р. до Р. Х.). Але Ассирія в скорому часі оговталася. Друге піднесення її почалося при царі Фулі. Фул займався переважно внутрішнім укріпленням Ассирії і її володінь. Згадуване в Біблії (4 Цар. 15, 19; 1 Пар. 5, 26) нашествя його на ізраїльське царство, можливо мало одиничний характер. Тому і досі в асирійських пам'ятках не зустрічається ім'я цього царя. Але наступний асирійський цар, ймовірно наступник Фула, згадується у Ісаї, у всіх істориків і в асирійських пам'ятках. Це – Феглафелласар, по назві із Біблії, Туглат Абалассар II, по асирійським пам'яткам (756-729 р. до Р. Х.). Він, як чистокровний асирієць, найперше повалив владу Халдеї над Ассирією і навіть підкорив її собі. Набонассар, вавилонський цар, визнав себе васалом асирійського царя [11, с. 245].

Із Халдеї Феглаффелласар направився в Сирію проти давнього ворога Ассирії, сирійського царя. Зміцнивши владу, Феглаффелласар попідкувався про славу Ассирії. Ймовірно з цією ціллю, після підкорення Сирії, він здійснив похід в далеку Індію і поширив славу Ассирії і у віддалених країнах. Гордістю Феглаффелласара в скорому часі скористалися його піддані. Під час його походу Сирія встигла укріпитися і стала готуватися до нового повстання проти Ассирії. Дамаський цар Рецин почав збирати собі союзників проти Ассирії: ізраїльського Факея і юдейського Ахаза. Коли Ахаз відмовився вступати в союз з Сирією і Ізраїлем проти Ассирії, вони вирішили позбавити його влади і окупували Юдею. Ахаз, між тим, доніс Феглаффелласару на Рецина і просив у нього захисту від сирійсько-ізраїльського нашествия. Феглаффелласар, звичайно, радий був цій події, яка дала йому причину остаточно здолати давнього суперника Ассирії. Щоб послабити союзників, Феглаффелласар почав військові дії проти Сирії і Самарії. Роз'єднані союзники не могли чинити сильного опору. Самарія швидко підкорилася і почала платити данину. В цей же час Феглаффелласар зруйнував Дамаск і вбив Рецина. Ось що чекало Самарію і Єрусалим, якби юдеї не погодилися платити данину Ассирії. Після смерті Феглаффелласара престіл зайняв його син Салманассар VI (729-725 рр.). Зі смертю грізного завойовника в його підданих пробудилась надія на свободу. Тиряни і ізраїльтяни скинули ярмо Ассирії, в надії на допомогу Єгипту. Оманливі надії волелюбних ізраїльтян мали бути розсіянні. Салманассар не поступався своєму попереднику в силі та енергії. Він взяв в облогу Самарію, схопив Осію і посадив його до в'язниці. На допомогу Самарії прийшло Тирське військо і Салманассар мав направити свою зброю на більш сильного ворога. Смерть завадила йому заволідати Тиром і Самарією. Його наступник, Саргон (725-714 рр.), збільшив славу і могутність Ассирії значно більше ніж свої попередники. Він продовжив осаду і взяв Самарію. «Я переселив 27 280 жителів Самарії в Ассирію і зробив їх як ассирійців, поставив своїх начальників» - говорить Саргон в одному зі своїх надписів. Пізніше він розбив війська Єгипту і вперше підкорив його Ассирії. Після

цього Саргон підкорив Вірменію і Мідію і вів тривалу боротьбу з халдеями [24, с. 141].

Халдейське царство, за своїм походженням і історичним значенням, давніше Ассирії. Про халдейські міста і їх могутність згадується в найдревніших біблійних і язичницьких переказах. Ассирія завжди прагнула підкорити Халдею. Тому після підкорення Вавилону халдеї постійно прагнули скинути ярмо Ассирії. Після повної поразки Вавилону, Саргон додав собі в титул «Цар Вавилонський». Його наступник, Сеннахирим, придушивши повстання переселив 208 000 халдеїв в інші ассирійські провінції. Черга дійшла і до Юдеї. З ассирійських пам'яток видно, що непокоря Єзекії проявилася в прийнятті під свій захист міста Екрона, відпавшого від Ассирії. Також книга Царств говорить, що він відмовився йому платити данину, прийняту Ахазом. До цього додалися таємні перемови, або і справді союз, Єзекії з Єгиптом. Гордий завойовник не хотів чорнити руки осадою Єрусалима і перебуваючи недалеко від нього вимагав його здачі. Спочатку Єзекія послав дари, можливо рівні данині за попередні роки, 30 талантів золота і 300 талантів срібла. Сеннахирим не був задоволеним і залишився при своїй умові. Єзекія і юдеї впали в жах від наглості і погроз послів Сеннахирима. Серед жителів Єрусалима один лише Ісая залишався безстрашним. Він не тільки сам був спокійним, але і співвітчизників втішав пророцтвами про відступ і винищення ассирійських військ. Його пророцтва виконалися. Частина військ Сеннахирима відступила на зустріч військам єгипетського фараона. Ці війська загинули від мишей та голоду, а друга частина, яка залишилась під Єрусалимом, чудесно була знищена Ангелом Господнім. Так судилося Сеннахириму помилитися у своїх поглядах на «нікчемний» Єрусалим. У своїх записках він не згадує цього моменту, а говорить лише про дари прислані йому Єзекією. Також поки він воював в Сирії і Палестині відбулося третє повстання Вавилону. Сеннахирим разом із залишком війська особисто з'явився у Вавилон, присмирив непокірних і поставив царем Вавилонським свого сина [9, с. 232].

Наступні роки царювання Сеннахирима пройшли також в боротьбі з непокірним Вавилоном. Смерть намісника Вавилону, сина царя Ассирійського, послужила сигналом до нового повстання. Цього разу з Вавилоном він поступив по-варварськи: місто віддав на грабїж своїм солдатам, а дорогоцінності, статуї богів і печать вивіз у Ніневію. У скорому часі Сеннахирим помер в Ніневії від рук своїх же дітей, під час молитви у храмі (Іс. 37: 36-37).

Ось історичний опис стану головної язичницької монархії сучасної пророку Ісаї, яка володарювала в тодішньому азіатсько-африканському світі. Не даремно пророк Ісаї називає Ассирію бичем в руці Господній (Іс. 10, 5). Дійсно, Ассирія була загрозою і бичем для всіх тодішніх азіатських і африканських, великих і малих, царств. Ассирійські царі наповнювали незадоволені держави трупами людей і роїнами міст, з їхніх царів заживо знімали шкіру. Вони володіли великою територією і армією, і без милосердя могли скидати царів з їх престолів і «перевертати» царства, як пташині гнізда (Іс. 10, 14). Якщо хто і міг протестувати їм то лише свободолюбіві халдеї, але за такі протести вони дорого розраховувалися [36, с. 113].

Інша могутня держава древнього світу – єгипетська, не мала такої сили, якою володіла Ассирія. Єгипет, славний і сильний, в часи Ісаї, вже постарів і ослаб. У Ісаї він названий слабкою тростиною, яка пронизує руку тим, хто опирається на неї (Іс. 19).

Таке видовище зовнішнього і внутрішнього стану світу і обраного народу було відкритим перед Ісаєю, коли він стояв на пророчій сторожі. Серед такого морального і політичного мороку знаходився дім Божий – старозавітна Церква, сторожем якої і був поставлений пророк. Для духовного розсіяння цього мороку була потреба в рясному світлі божественних одкровенень. Крик переважаючого в обраному народі і світі нечестя, і беззаконь мав дійти до неба. Для відновлення благочестя була потреба в нових більш світлих і точних одкровеннях майбутньої благодаті. Для озлобленого, від збільшення нечестя, залишку вірних синів старозавітної громади була потреба в самих живих і

сильних втішеннях: для немічних – в духовному підкріпленні; для всіх – в сильних і переконливих напоумленнях. Для задоволення таких великих потреб і був обраний, в якості зброї Духа Божого, великий Ісая, син Амоса.

2.2 Співпраця царя Єзекії і святого пророка Ісаї

Як свідчить нам старозавітня історія, єврейський народ і його царі, дуже часто ухилялися від шанування істинного Бога і схилялися до ідолопоклонства. У цьому відношенні спостерігається постійна боротьба світла з темрявою. Роблячи так, вони затьмарювали у своїх серцях ту надію, за якою Господь обіцяв вивести з їхнього покоління Визволителя роду людського.

Язичницькі забобони і аморальність всього народу, включаючи і священників, часом доходили до межі. Були такі моменти, коли саме священство разом з народом впадало в ідолопоклонство. Святе Письмо неодноразово свідчить про це (Єз. 44: 10; Іс. 27: 28-43)

Натхненні Богом, пророки безбоязно викривали всіх порушників Закону. Вони мужньо протидіяли багатобожжю і марновірству, зводячи погляди Ізраїля до Єдиного Істинного Бога. Як тільки пророки помічали занепад моральності, вони негайно викривали Ізраїль у нечесті та гріхах. Кожного вони старалися повернути на шлях істини і спасіння. Від кожного члена суспільства, починаючи від царя, вони вимагали суворого виконання своїх обов'язків. Усвідомлюючи виховне значення закону у всіх його постановах, пророки вимагали його духовного розуміння і виконання, щоб і старозавітні священники служили зі страхом і трепетом Царю над царями та Господу [10, с. 137].

Діяльність кожного старозавітного пророка супроводжувалася не лише пророчим служінням, а і соціальним. Кожен з цих богообраних мужів, як свідчить Писання, вів служіння в час царювання того чи іншого царя і відповідно перебував у спілкуванні з ним. Ми знаємо, що пророки також були моральним важелем на кожного керівника народу і часто ця сторона була вирішальною у прийнятті різних рішень. Звичайно, що серед таких людей був

і пророк Ісаї, який проводив своє служіння при п'яти різних царях. Для нас цікавим є насамперед діяльність царя Єзекії. Він був 14-м царем Давидової династії в Єрусалимі і царював 29 років (з 721 по 692 рр. до Р.Х.) і проявив себе як великий політичний і релігійний діяч в історії стародавньої Палестини. Політичні, культурні і перш за все релігійні аспекти діяльності царя Єзекії досить ясно відображені в наявних джерелах, як письмових, так і матеріальних.

Серед письмових джерел, що передають особливості його правління, головна роль належить біблійним книгам. Серед яких є Четверта книга Царств (17-20 розділи), Друга книга Параліпоменон (29-32 розділи), книга пророка Ісаї (36-39 розділи). Про діяльність Єзекії, поряд з іншими давньоєврейськими царями, в своїй праці «Юдейські старожитності» згадує єврейський історик Йосиф Флавій. Крім того, ім'я Єзекії міститься в сучасних його правлінню асирійських джерелах-хроніках царя Синаххерима (691 рік до Р.Х.). Матеріальними джерелами з історії царювання Єзекії є: Силоамський напис працівників царя Єзекії в тунелі у Єрусалимі, залишки потужної оборонної стіни його часу, гробниця писаря, керівника палати Єзекії [9, с. 233].

Спочатку слід зупинитися на тих проблемах, які стояли перед царем Єзекією, коли він тільки вступив на престіл. В той час Юдея була об'єктом домагань двох наддержав стародавнього світу – Єгипту і Ассирії. Для Єгипту вона була щитом, що захищає від Ассирії. Для Ассирії – рабом з часу правління батька Єзекії Ахаза. При Ахазі Юдея відчувала асирійський вплив і в культурній сфері, перш за все в релігійній. Асирійський вплив на релігійну сферу призвів до того, що юдейське суспільство почало сприймати богослужіння як щось магічне. А це мало безпосередній тиск і на соціальні відносини. Зникало відчуття рівності всіх членів «народу землі» перед Богом і прагнення до якомога більш справедливому розподілу наявних матеріальних ресурсів, що наказував юдеям Закон, тому і виникла соціальна напруженість в суспільстві. Це породжувало вже інший спектр проблем,

внутрішньополітичних, з якими довелося зіткнутися Єзекії на початку свого царювання.

На відміну від Ахаза, Єзекія намагався проводити самостійну політику. Спочатку Єзекія вирішив приборкати прилеглих ворогів Юдеї. У Четвертій книзі Царств говориться, що він «побив филистимлян до Гази і в межах її» (4 Цар. 18: 8). А також «збунтувався він на асирійського царя, і не служив йому» (4 Цар. 18: 7). Цей крок був дуже ризикованим, тим більше що на шостому році царювання Єзекії, асирійцями була захоплена столиця Північного Ізраїльського царства – Самарія. І навряд чи Єзекія зважився б самостійно на такий вчинок. Біблійні джерела говорять про приїзд в Єрусалим послів царя Вавилона, які привезли листа та подарунки. Іншими союзниками Єзекії, за асирійськими хроніками, були міста Сидон, Ашкелон, Екрон, а також він увійшов в коаліцію з Єгиптом [53, с. 95].

Час походу Синаххерима по Біблії випадає на 701 рік до Р.Х. Облога Єрусалиму сталася тоді ж в 701 році до Р.Х. Про неї говориться і в хроніках Синаххерима. Єзекія змушений був заплатити асирійцям за участь в коаліції проти них величезну контрибуцію: триста талантів срібла і тридцять талантів золота. Хроніки Синаххерима повідомляють про 30 талантів золота і 800 талантів срібла, крім того, про прикраси з каменю. Територія Юдеї також була зменшена. У хроніках Синаххерима написано наступне: «Міста його, які я захопив, відділив від його країни і Метінті, царю Асдода, і Паді, царю Екрона, і Циллі-Белу, царю Гази, віддав і зменшив його країну». На цьому опис облоги Єрусалима в хроніках Синаххерима закінчується.

Біблійні ж джерела говорять про відновлення облоги Єрусалиму і загибелі 185 тисяч асирійських воїнів, після чого облога була знята і Синаххерим повернувся до Ніневії. Це привело деяких зарубіжних і вітчизняних дослідників до припущення, що Синаххерим зробив не один, а два походи в Юдею. При сьогоdnішньому стані джерел, на наш погляд, навряд чи взагалі можливо вирішення цього питання. Говорячи про

зовнішньополітичну діяльність Єзекії, можна зробити загальний висновок, що у зовнішньополітичній сфері Єзекія не зміг уникнути помилки, коли, підбурюваний Вавилоном і Єгиптом, вступив в нерівну боротьбу з Ассирійської імперією.

Якщо говорити про соціально-економічне життя єврейського народу за царювання Єзекії, то воно найменше представлене в джерелах. Єзекія був другом Ісаї – пророка соціальної справедливості, крім того, він за порадою останнього або за власною ініціативою замінив писаря на посаді начальника палацу на Ел'якіма, сина Хелкії. Ісаї називає Ел'якіма «батьком для мешканців Єрусалиму» (Іс. 22: 21). Інші відомості про соціально-економічний стан Юдеї при Єзекії нам дає друга книга Параліпоменон (2 Пар. 32: 27-30). Написане свідчить про економічне процвітання царства Єзекії, що здається дивним при сумному спадку Ахаза і війнах в яких доводилося брати участь самому Єзекії. Слід сказати про те, що Єзекія багато зробив і для розвитку культурного життя Юдеї, яка зводилася насамперед до релігійного життя. На самому початку царювання він здійснив релігійну реформу. І тут його діяльність пов'язана з «активністю пророка Ісаї».

Мета реформи зводилася до пробудження релігійно-національної самосвідомості юдеїв. Пробудити її Єзекія намагався не тільки в Юдеї, а й серед ізраїльтян, на території знищеного ассирійцями Північного царства. Реформа складалася з трьох етапів, які послідовно описані у Другій книзі Параліпоменон. Перший етап передбачав нове покликання єрусалимського духовенства, левитів і з священників, і очищення занепаłego за царювання його батька Ахаза Єрусалимського храму. Заключним аспектом цього першого етапу реформи було нове освячення храму в Єрусалимі (Пар. 29: 4-5) [67, с. 313].

Другий етап полягав в урочистому святкуванні Пасхи – головного свята. Третій етап релігійної реформи Єзекії полягав у знищенні не тільки ідолів і ідолопоклонства, що процвітали за Ахаза, але і в ліквідації всіх жертвників

Ягве, крім Єрусалимського храму. Єзекія встановив певну платню священству Єрусалимського храму (2 Пар. 31: 4-19), щоб вони могли повністю присвятити себе священничим обов'язкам.

Юдейська традиція, записана згодом в талмудичному трактаті «Бава Батра» («Останні ворота») говорить про інтенсивну роботу над біблійними книгами і їх редагуванні вже в той час. І здійснювалася вона під керівництвом царя Єзекії. Однак йому не вдалося довершити свою релігійну реформу, тому що увага царя майже відразу ж переключилася на зовнішньополітичну сферу. Але в своїй релігійно-культурній діяльності Єзекія за короткий термін зумів зробити багато. Цим він сприяв піднесенню релігійно-національної самосвідомості старовірського народу [59, с. 138].

Релігійно-моральний стан народу в перші роки правління Єзекії було підірвано нечестивим царюванням Ахаза. У реалізації релігійної реформи, яка пройшла досить плідно, юдейському царю сприяли пророки Ісаїя і Михей. Так, пророк Михей викриває негативні звичаї своєї епохи: «Горе тим, що задумують беззаконня і на постелях своїх придумують злодіяння, які роблять ранком на світанку, тому що є в руках їхніх сила! Побажають полів і беруть їх силою, домів, - і віднімають їх; оббирають людину і її дім, чоловіка і його спадщину» (Мих. 2: 1-2).

Ісаїя ставить моральну досконалість і милосердя до бідних запорукою прийняття жертв Богом (Іс. 1: 11-17). Це був етичний монотеїзм пророків і просто суворе дотримання заповідей Мойсея. Єзекія, на відміну від свого батька Ахаза й сина Манасії, сприймав пророчу проповідь якомога серйозніше. Коротко можна сказати, що тут головним правилом було зміцнення профетизму і юдейської релігії як основ народної моральності.

Отже, цар Єзекія постає видатним діячем історії стародавньої Юдеї в складний для цього маленького державного утворення час. Багато що в діяльності цього царя (прагнення до зростання релігійно-морального

самосвідомості народу, сприяння соціальної захищеності самих бідних верств населення країни, відстоювання політичних інтересів своєї держави) актуально і для нашого часу і може являти собою історичний приклад для людства.

2.3 Література мудрості

Суспільно-релігійна діяльність юдейського царя Єзекії, направлена на відродження теократичної державності, підняття релігійно-морального духу серед суспільства, також реалізовувалася у надзвичайно важливій сфері – священній богонадхненній писемності. Продовжуючи традиції царя Соломона, Єзекія забезпечував умови для збереження, появи і тиражування сакральних текстів. У 25 розділі книги Притч Соломона говориться: «І це притчі Соломона, які зібрали люди Єзекії, царя Юдейського». Це місце Священного Писання опосередковано, але все ж таки свідчить, що у пророка Ісаї, як сучасника Єзекії і біблійного, атора були необхідні умови для написання біблійних текстів. Крім цього можна припустити, що серед «мужів царя Єзекії» був і сам пророк Ісаї, який вболівав за збереження богонатхненних текстів попередніх століть, популяризацію цієї Божої мудрості серед юдейського суспільства з метою його виправлення. Колекцію цих текстів переважно називають літературою мудрості або книги мудрих. Подібного роду література існувала не лише в богообраного народу Ізраїля, а і у великих його сусідів – в Єгипті і Месопотамії. В сучасній біблеїстиці видокремлення літератури мудрості в Біблії не викликає ніяких сумнівів і заперечень. Складнощі виникають при визначенні чітких меж цієї літератури в біблійному складі [19, с. 171-172].

До жанру цих книг біблеїсти традиційно відносять Книгу Іова, Книгу Притч Соломонових, Книгу Еклезіаста, а також відсутні в єврейській Біблії, але наявні в грецькому перекладі (Септуагінті) неканонічні книги: книга Премудрості Ісуса, сина Сираха і книгу Премудрості Соломона. Також інколи до них відносять і Пісню Пісень, частину псалмів(1, 33, 36, 48, 73, 110, 111),

книгу Руф, книгу Товита і оповідь з книги Буття про Йосифа і розповідь про Даниїла. Більшість книг мудрості, таким чином, у православній традиції є частиною біблійного відділу повчальних книг або частиною відділу Писання у єврейській традиції. Вони створені були різними авторами і редакторами протягом тривалого періоду – з X по II ст. до Р.Х. Але те, що є головним у цих книгах, і що саме їх об'єднує помітно одразу.

Найперше книги мудрих об'єднує їх культурне і інтелектуальне середовище. І в Ізраїлі, і в оточуючих його народів біля витоків літератури мудрості перебувала народна мудрість, що відображала проблеми сімейного життя, трудової діяльності, відносин людини з близькими і чужими людьми, а також проблеми соціальної справедливості. Ця мудрість, що базується на тривалих життєвих спостереженнях, знаходила вираження в точних і дотепних приказках, прислів'ях і афористичних висловлюваннях. Народна мудрість відрізнялася образністю, запозиченої головним чином з навколишньої для людини природи, пронизана природною і аграрною тематикою. Книги мудрості, безперечно, відображають ці всі народні витoki. Однак їх безпосереднє походження в більшій мірі пов'язане з міським, шкільним, а часто і придворним середовищем.

У міських умовах життєва мудрість накопичувалася і передавалася в середовищі писарів, вчителів, царських радників. Вона використовувалася в справі виховання і освіти молоді. У міських і придворних умовах відбувалося збирання книг мудрих, знайомство з літературою мудрості інших народів [63, с. 205].

Сама назва літератури мудрих має на увазі, що її авторами є мудреці. Те, що писання мудреців лягли в основу третього відділу єврейської Біблії, говорить про особливу роль, яку відіграли автори у релігійному та суспільному житті стародавнього єврейського народу. Про мудреців, як своєрідну «третю силу» в житті старозавітного народу, говорить і уривок з книги пророка Єремії, де в уста ворогів пророка вкладаються такі слова: «Прийдіть, учинимо задум проти Єремії; тому що не зник же закон у

священика і рада у мудрого, і слово у пророка» (Єр. 18: 18). Цим трьом загальним силам відповідають в єврейській Біблії три розділи: Закон (головним чином пов'язаний з діяльністю священиків), Пророки (оповідає про пророків, їх життя, діяльність і пророцтва) і Писання (плід діяльності мудреців). Не можна виключати, що остаточна редакція перших двох розділів Біблії є також результатом праці мудреців. Однак варто зазначити, що література мудрих істотно відрізняється від книг закону і пророків.

Наступним є те, що книги мудрих об'єднує їх антропоцентризм, особливе сприйняття людини, тим, як і які поставлені в них теми мають загальнолюдський характер. Література мудрості стосується проблем життя людини в мінливому світі, поведінки людини при різних обставинах, розглядає питання про страждання людини і справедливості, малює образ ідеальної людини, що володіє правильними якостями і здійснює правильні вчинки. У центрі уваги мудреців знаходилася людина. При цьому їх часто цікавила звичайна людина, людина сама по собі, людина поза національних, культурних, релігійних та соціальних кордонів. В цьому і проявляється однаковість і схожість літератури мудрих різних народів і пам'ятки цього жанру були доступні і відкриті для найширшої взаємодії і взаємовпливу. Яскравим прикладом такої спільної діяльності може служити книга притч Соломонових, що являє собою збірник літературних творів кількох народів.

Відкритість літератури мудрих, загальність проголошуваних нею цінностей і норм, її практична значущість для життя людини, її прикладний характер свідчить про її екзотеричність, тобто спрямованість до якомога найширшої аудиторії [19, с. 172]. Біблеїстика підкреслює, що стародавні літератури Близького Сходу створювалися освідченими людьми, писарями і книжниками для таких же освідчених людей, переписувачів і книжників, твори літератури мудрих цілком могли бути відомі найширшій аудиторії.

Біблійні книги мудрих, як і інші книги цього напрямку, також відрізняються відкритістю. У них часто ігноруються головні теми відділу Закону і Пророків. У них практично нічого не говориться про релігійні

ритуали, храм з його жертвами, про особливу обраність народу Божого. Якщо пророки іноді і викривали релігійний формалізм своїх сучасників, проповідували універсалізм, то тема особливих відносин Бога і Ізраїлю ніколи ними не була забута і відкинута, а була, навпаки, стрижнем їх проповіді. І всій цій священній історії з її одкровенням Бога, богообраністю народу, укладенням завіту, з усіма релігійними приписами практично немає в книгах, написаних мудрецами. Для біблійних мудреців був в першу чергу «дисциплінований розум і моральний досвід гідної людини». Але саме цей розум і досвід приводив їх до тієї ж точки, на якій засновували свої слова священники і пророки – до віри в Єдиного Бога.

Наступною спільною рисою є те, що книги мудрих об'єднує сама тема мудрості і їх мета – надати практичну допомогу для того, щоб знайти мудрість в житті. Але що це за мудрість, про яку говорять ці книги? Поняття мудрості в Біблії має кілька смислових рівнів. У своєму первинному значенні це поняття далеко від абстрактного теоретизування. Воно тісно пов'язане з дією, практикою, практичними навичками, вміннями, з поведінкою людини. У цьому сенсі давньоєврейське слово «хохма», яке відповідає українському слову «мудрість» цілком подібне давньогрецькій «софії». Як і «хохма» так і «софія» - це практичний навик, вміння, спритність (хитрість), творча діяльність. У своїй праці «Книга Премудрості» Еріх Ценгер дуже точно визначає міжкультурний феномен мудрості як практичне знання життя або повсякденне знання, здобуте за допомогою практики або спрямоване на досягнення практичних цілей [66, с. 431].

Але біблійна мудрість – це не просто спритність і майстерність в якійсь конкретній справі, яка опановується самою людиною (що володіє певними здібностями), вона має відношення до всього людського життя. Мудрість – це мистецтво правильного життя і діяльності людини. І навіть більше того, в Біблії мудрість виходить за людські межі. Вона не тільки людська якість, вона тісно пов'язана з Богом, є якістю Самого Бога, вона приходить до людини від Нього як дар, і одночасно є одним із способів Божого одкровення. Біблійні

автори в усвідомленні мудрості йдуть ще далі: мудрість стає ніби окремою особою Мудрістю, знаходить особисті риси, персоніфікується. Мудрість з практичного мистецтва життя перетворюється в премудрість Божу, причетну до створення цього світу і яка дається людині в особистому спілкуванні з Всевишнім. Тому і мета цих книг, в кінцевому рахунку, переростає з навчання правилам життя, практичної мудрості, в прилучення до Божественної Мудрості, праведності, на науку шляху, що приводить до особливої близькості до Бога.

Особливе місце, яке також об'єднує ці книги є їх мова і стиль. У цих книгах переважають поетичні тексти з використанням різних видів паралелізму, акровірша. Е.Ценгер виділяє чотири літературні форми, які використовуються в книгах, які нам цікаві: вислів, повчальна мова, повчальний вірш і повчальна розповідь [66, с. 435-437].

Вислови діляться на прислів'я («води вкрадені солодкі, і прихований хліб приємний» (Притч.9: 17)), сентенції («дурень не любить знання, а тільки б виявити свій розум» (Притч.18: 2)), висловлювання-загадки («у кого виття? у кого стогін? у кого сварки? у кого горе? у кого рани без причини? у кого багряні очі?» (Притч.23: 29)), числові висловлювання («три речі незбагненні для мене, і чотирьох я не розумію: путі орла на небі, путі змія на скелі, путі корабля серед моря, і путі чоловіка до дівчини» (Притч. 30: 18-19)), заклик («не будь між тими, хто упивається вином, між тими, хто пересичується м'ясом: тому що п'яниця і той, хто пересичується, зубожіють, і сонливість одягне в руб'я» (Притч. 23: 20-21)).

З прислів'я людина сама повинна зробити практичний висновок і втілювати його в життя. Сентенція говорить безпосередньо про неявну реальність. Загадка висловлюється за допомогою питального речення і спонукає до роздумів, щоб мотивувати правильний вчинок. У числовому висловлюванні використовується ступінчастий паралелізм, а основний акцент припадає на феномені або ситуації, що згадується в кінці. У заклику прямо

вказується на необхідність вчинення певної дії, іноді повідомляється і про результат цієї дії.

Повчальна мова зазвичай адресована до певного слухача, включає в себе звернення, виклад вчення і висновок із зазначенням на результати правильного і неправильного поводження (Притч. 1: 8-19). Повчальний вірш не має безпосереднього адресата, а містить міркування мудреця про сенс життя, щастя, світ, історії народу. Такого роду вірші характерні для книги Проповідника. У повчальному оповіданні істинність вчення ілюструється прикладом з життя певної особи. Яскравим прикладом цьому є головні особи в таких книгах як Іова, Руф і книги Товита.

Ще однією особливістю вирізняється наявна в цих книгах характерна лексика. Про характер змісту цих книг говорить не тільки присутність в їх тексті особливих слів, але також і їх відсутність. Література мудрості як «художню» літературу, яка може розвиватися і за межі релігійної традиції. Саме тому в книгах мудрих зустрічається деяка радикальність, постановка несподіваних і не зовсім «зручних» для традиційних уявлень питань – про справедливість, сенс людських страждань.

Традиційно виділяються два напрямки думки в творах літератури мудрості древніх близькосхідних народів.

Перший напрямок відображає нормативну дидактику, відображає загальноприйняті норми, оцінки, наприклад, уявлення про те, що зла людина отримає відплату, а добрий – збереже благополуччя. Другий напрямок характеризується протестом проти нормативної дидактики, сумнівом щодо традиційних поглядів на життя і поведінку людини, на проблему страждання. До такого напрямку належать такі книги, як книга Іова і книга Еклезіаста. Вони своїми текстами створюють певну інтелектуальну напругу. Протест цих книг не є радикальним. Зрештою, в них чується заклик зберігати вірність Богу і традиційним цінностям. Але відповіді, які дають ці книги на складні питання життя, можуть здатися в вузьких рамках старозавітного одкровення недостатньо переконливими. Напруга, яку породжують дані книги знімається

тільки новозавітнім одкровенням, чому останнє і являється дуже очікуваним. Так що особливістю цієї категорії книг мудрих є те, що вони готували людську свідомість до євангельської звістки про Царство Небесне.

Біблійні книги мудрих є частиною великої стародавньої літератури мудрості, що збереглася від народів, які колись населяли Близький Схід – Єгипет, Месопотамію і Східне Середземномор'я. А ці землі, як ми знаємо, були колискою великих цивілізацій і імперій [38, с. 156]. Порівняння пам'ятників цієї літератури різних народів свідчить про спільність тем і проблем, а також про безсумнівний культурний обмін, який відбувався між древніми близькосхідними народами. На сам кінець, ці книги приготували людей до прийняття новозавітного одкровення, вчення про Сина Божого, як Божу Премудрість, прийняттю Боговтілення, вчення про Страшний Суд, вічне життя і Царство Небесне.

Для кращого розуміння практичної сторони літератури мудрості розглянемо ті книги, які є в Біблії. Книга Притч Соломонових – це зібрання збірок мудрих висловів, складених різними авторами в різний час. Книга в її сучасному вигляді – це, швидше за все, результат роботи стародавнього післяполонного редактора. Дослідники розходять в поділі цієї книги на частини від семи до дев'яти. Якщо враховувати надписання, заголовки в масоретському тексті, то книга має сім частин. Це три збірки притч Соломона, три збірки слів різних осіб (Агура, Лемуїла і безіменних мудреців) і уривок з 12 віршів, що приписується в тексті якимось мудрецем. Текст книги в Септуагінті більший масоретського приблизно на 130 віршів, має доповнення, пропуски і перестановки.

Хоча Книга Притч і є збіркою, однак вона володіє певною композиційною та ідейною єдністю. Після першої частини книги, інші частини утворюють паралельну конструкцію. Перша і сьома частини створюють своєрідне обрамлення книги, оскільки об'єднані темою добродетельності жінки: в першій частині в образі жінки виступає Премудрість, в сьомій оспівується добродетельна дружина.

Датування книги є предметом постійних дискусій. Основна частина Книги Притч (10-29 глави) була створена в доповонний період. 1-9 глави часто датують V ст. до Р.Х. Остаточне редагування книги могло відбуватися в IV-III ст. до Р.Х. [71, с. 97].

Уже сам текст книги свідчить про те, що мудрість Стародавнього Ізраїлю напуває мудрістю інших близькосхідних народів, оскільки містить слова масаїтів – Агура і Лемуїла. Дослідники знаходять спільні риси між даним текстом і стародавніми пам'ятками міжнаціональної школи мудрості, починаючи з творів древніх шумерів («Повчання з Шуруппака», «Бесіди батька з сином» (XVIII ст. До Р.Х.)). Однак шумерські пам'ятки, відокремлені від часу набуття книги Притчею тисячоліттям, чи могли надати на неї безпосередній вплив. Є і інші літературні пам'ятки, близькі до Книги Притчею не тільки за змістом, але за часом створення. Відзначимо літературні паралелі на тлі аналізу змісту самої Книги Притч.

Пролог (перші дев'ять глав) починається словами: «Притчі Соломона, сина Давидового, царя Ізраїльського». У ньому постійно, через кожні 10-12 віршів, звучить звернення до читачеві: «Послухай, мій сину», «Син мій». Це надає даній частині деяку цілісність. У першій частині знаходяться і дві мови персоніфікованої Премудрості Божої (1: 20-33, 8: 1-36). Цією Премудрості, благаючої до людей біля воріт при вході в місто, протиставляється безрозсудна галаслива, дурна і нічого не знаюча жінка (9: 13-18).

Пролог нагадує давньоєгипетські настанови, а також «Поради синові», знайдені в Стародавньому чаду. А персоніфікована Премудрість дуже нагадує давньоєгипетську богиню Маат, Правду-Порядок-Істину.

Другий розділ представляє собою алфавітний акровірш і складається з 22 віршів. Уривок 6: 16-19 складений з використанням літературного прийому, що став відомим завдяки перекладу текстів Стародавнього Угарита, який називають ступінчастим паралелізмом.

Найдавнішою частиною вважається друга збірка, яка має надпис «Притчі Соломона» (10: 1 - 22:16) і включає в себе 375 висловів, коротких афоризмів,

що складаються, як правило, з двох віршів, розташованих в тематичному порядку. Притчі в цій частині написані у формі поетичного паралелізму і не відрізняються яскраво вираженою систематичністю. Ймовірно, саме в таких, притчах, мудрих висловах Соломона йдеться в Третій Книзі Царств: «І Бог він три тисячі притч» (3 Цар. 4: 32) [18, с. 26].

Третя збірка (22:17 - 24:22) починається словами «Нахили своє вухо і послухай слів мудрих». Уривок цієї збірки 22:17 - 23:11 представляє собою переклад окремих місць з пам'ятки давньоєгипетської літератури «Повчання Аменемопе».

Іноді в цьому уривку зустрічається дуже близький переказ «Повчання Аменемопе». «Нахили своє вухо і послухай слів мудрих і серце зверни до мого знання» (Притч.22: 17) - «Прихили вухо, прислухайся до сказаного, зверни своє серце, щоб зрозуміти це» (Повчання Аменемопе 1: 9).

«Не дружити з гнівливим і не спілкуйся з людиною запальною, щоб не навчитися шляхам його і не накликати петлі на душу твою» (Притч.22: 24-25) - «Не братайся зі запальним, не наблизися до нього для розмови ... нехай він не поверне тебе і не накине петлю на тебе» (Повчання Аменемопе 11: 13,18).

Подібно до того, як в Повчанні протиставляються доброта і співчуття багатства грубої людини, в Книзі Приповістей підкреслюється тлінність матеріальних цінностей: «Коли сядеш хліб їсти з володарем, то пильно вважай, що перед тобою ... не жадай його; це - оманлива їжа. Чи не піклуйся про те, щоб мати багатство, залиш такі думки твої. Свої очі ти звернеш на нього, і - його вже немає, тому що воно собі крила, і, як орел, полетить в небо» (22: 1,3-5).

Всього в Повчанні Аменемопе 30 глав. В останній з них йдеться: «Перед тобою тридцять глав! Вони радують, вони наставляють, вони - всіх книг книга, вони повчають незнаючого, якщо їх читають недосвідченому, завдяки їм він просвічується». Цей уривок може прояснити сенс перегукування рядків з книгою Притч Соломонових: «Хіба ж не писав тобі тридцять в раді та із знанням, щоб тобі завідомити істини, щоб ти міг передавати слова істини, хто

тебе запитає» (22: 20-21) . Зауважимо тільки, що в синодальному перекладі замість слова «тридцять» стоїть «тричі».

Навряд чи можна заперечувати зв'язок між цими двома творами давньої східної літератури. Але цей зв'язок ніяк не може підірвати авторитет Священного Писання. Для зміцнення цього авторитету навіть немає необхідності стверджувати, що єврейський текст передував єгипетському (це навряд чи можливо) або шукати якийсь загальний первинний семітських джерел (який навряд чи міг існувати). Досить тільки звернути увагу на саме використання єгипетського тексту в єврейському збірнику притч [33, с. 743].

Богонатхненний укладач Книги Притч Соломонових адаптував чужоземну пам'ятку, вибравши для свого перекладу з 30 глав повчання всього 16 висловів. Цей вибір, звичайно, не мав випадковий характер, а проводився відповідно до біблійних і релігійних цінностей. Відзначаючи цю обставину, звернімо увагу на те, що давньоєврейський перекладач опускав ті вислови, в яких давньоєгипетські божества виступали як структурний компонент змісту, або де відображені специфічно давньоєгипетські релігійно-етичні уявлення [42, с. 428]. Також він зауважує, що перекладач часто допускав відхилення від оригіналу. Ці відхилення бувають двох видів.

По-перше, в єврейському тексті з'являються доповнення, що представляють собою обґрунтування, пояснення тієї чи іншої рекомендації. Наприклад, єгипетське «Стережися порушувати межі полів ...» (Повчання Аменемопе 7:10) набуває додаток: «тому що їхній Визволитель міцний, Він за справу їхню буде з тобою» (Притч. 23: 11).

По-друге, для єврейського тексту характерна конкретизація, заміна барвистих образів оригіналу більш чіткими поняттями, що відрізняє дану книгу не тільки від близькосхідної літератури, а й від інших біблійних книг. Так образні слова єгипетської пам'ятки «Його серце розбещене шлунком, поглинений тобою шматок хліба занадто великий і ти його вивергнеш...» (Повчання Аменемопе 11: 7) трансформуються в обіг «Не їж хліба в заздрісного і не жадай його...» (Притч.23: 6-7).

Четвертий збірник (24: 23-34) починається словами «від мудрих...» і містить настанови, які стосуються судових справ, а також настанови проти лінощів. Можливо, це фрагмент більш об'ємного твору, який не зміг зберегтися.

П'яту збірку (25-29), що має разом з другим давнє походження, починається так: «І це притчі Соломона, які зібрали люди Єзекії, царя юдейського». Він включає в себе 127 окремих висловів, що мають відношення до правильної поведінки царя і до правильного ставлення простої людини до царя. Вони, як і друга збірка, написані з використанням поетичного паралелізму.

Шостий збірник (30 глава) містить «Слова Агура, сина Іаккеєва». У єврейському тексті автор слів названий ще й масаїтом. Збірник містить у собі два розділи – сповідальний і дидактичний. У першому автор визнає себе невігласом, а в другому вчить правильним людським взаєминам.

Особливий інтерес в цьому збірнику представляють так звані числові притчі, в яких використовується вже раніше знайомий нам (6: 16-19) ступінчастий паралелізм. Про те, що особливістю біблійної поезії є паралелізм, було відомо ще з часів відкриття, зробленого у 1753 році англіканським єпископом Робертом Лоуте [50, с. 211]. Однак саме завдяки вивченню угарітської поезії став відомий такий вид паралелізму, як ступінчастий паралелізм. У цьому паралелізмі використовується число як художній фактор, елемент симетрії і гармонії, що підсилює тему:

«Дві жертви ненавидить Ваал, / три він, сидить на хмарах»;

«Хай зникне Ваал на сім років, / на вісім, він, сидить на хмарах».

У згаданих вище числових притчах ступінчастий паралелізм зустрічається 4 рази. «Оці три не наситяться, і чотири, які не скажуть: «досить!» (30:15). «Три речі оці для мене, і чотири, яких я не розумію» (30:18). «Від трьох трясеться земля, чотирьох вона не може носити» (30:21). «Ось троє мають струнку ходу, і ходять чотири» (30:29).

Ступінчастий паралелізм зустрічається і в книзі пророка Амоса: «За три переступи Дамаску й за чотири цього не прощу» (Амос 1: 3).

Сьомий збірник (31 глава) включає в себе «Слова Лемуїла царя. Повчання, що ними навчала його мати». У єврейському тексті він також названий масаїтом. Цілком можливо припущення, що дані збірники пов'язані своїм походженням з літературою мудрості північно-західного семітського етно-мовного ареалу, тим більше що між ними є спільні риси, включаючи і застосування ступеневого паралелізму.

До сьомого збірки приєднується так звана алфавітна поема, що вихваляє добродійну дружину. Поема являє собою акростих, що становить єврейський алфавіт.

Книга Притч Соломонових відноситься до першого напрямку літератури мудрих, що відбиває традиційну дидактику. Повчання, заклики цієї книги засновані на переконанні в існуванні взаємозв'язку між певною людською дією і результатом цієї дії. Якщо людина творить добро, то в цьому житті йому буде супроводжувати успіх.

Повторимо ще раз. Книга не згадує книгу Вихід, завіт, храм, жертви, свята, книга включає навіть неєврейські тексти. Але, і це дуже важливо пам'ятати, мудрість, про яку говорить ця книга, не є мудрістю світської, нерелігійною. Книга Притч Соломонових не випадково увійшла в Священне Писання, в Божественне Одкровення. Ця книга відкриває особливий шлях пізнання Бога. Ця книга говорить про Божественне Одкровення, але це не Одкровення-зверху, не Одкровення, яке прийшло безпосередньо від Бога на Синайській горі, а Одкровення-знизу, витоком якого є спостереження за світом, за життям людини і людського суспільства [45, с. 139].

Довгострокове вивчення світу і людини показує, що світ і людина мають глибинну причетність до Бога за допомогою мудрості. Світ створений мудро, відображає Божественну Мудрість. Істок людської мудрості - в Мудрості Божественної. Тому початок людської мудрості - страх Господній, тобто довіру, а не страх перед відплатою, покаранням. Щоб стати мудрим, тобто

отримати благополуччя, потрібно слідувати Мудрості, яка спочатку була з Богом.

Необхідно також відзначити, що Книга Притч Соломонових не обмежена тільки Одкровенням-знизу. У ній є вчення про Премудрість Божу, яка в Новому Завіті і в християнській екзегетичній традиції розкривається як вчення про Сина Божого. І хоча Вихід, Завіт, Закон (Тора) в Книзі Премудрості явно не згадуються, вони явно мають на увазі. Вони приховані в закликах дотримуватися справедливості, в ім'я Соломона, яка природним чином нагадує історію Ізраїлю, в такому імені Бога як Яхве, імені, яке він дав у Одкровенні-зверху.

До другого, негативного напрямку літератури мудрості в Біблії відносяться Книга Екклесіаста і Книга Іова.

Книга Екклесіаста – твір, про автора якого не перестають сперечатися. Серед її можливих творців називають Соломона, Проповідника (Кохелет), Гиркана (сина Йосипа, з давнього і впливового іудейського роду Тобіадів (III ст. до Р.Х.)), Зоровавеля. Ясно тільки те, що автор книги відкритий до зовнішнього світу містянин, людина, яка прожила велике життя, скуштувавши і випробувавши багато, людина освічена, добре знає священні тексти. Книга, на думку різних дослідників, могла бути написана або в X ст., або в епоху з VI по III ст. до Р.Х., або в період з 250 по 190 рр. На користь написання книги, наприклад, в перський період говорить мова книги – давньоєврейська мова часу переходу від класичної до пізньої мови Талмуда. У тексті зустрічається кілька перських слів, є арамейські слова і арамеїзми в орфографії і фонетики, морфології і синтаксисі.

Що стосується самого слова «Екклесіаст», то його переводять або як проповідник, тобто говорить в зборах, або як член народних зборів, або як збирач прислів'їв, або як збирач гуртка слухачів.

Книга Проповідника – одна з найменших за обсягом біблійних книг мудрості. Але ця невелика за обсягом книга створює великі проблеми при спробі визначити її структуру, композицію. Одні дослідники вважають, що в

книзі взагалі неможливо знайти ідейну єдність, загальний план, що вона є зібранням розрізнених суджень, інші вбачають, що композиційна єдність в перших двох або трьох розділах, треті - роблять спроби виявити композиційну єдність у всій книзі [34, с. 864].

Цікавою видається так звана «теорія цитат», яка допускає структурну цілісність всієї книги. Відповідно до цієї теорії, Книга Екклесіаста містить своєрідний критичний діалог, послідовно цитуючи протилежні точки зору. У центрі книги – обговорення питання про людське щастя, про його зміст, умови, різне розуміння щастя. Закінчується книга закликом до радості і активної діяльності.

Структура цієї книги, створеної в середині I тис. до Р.Х., в епоху переходу від міфологічного мислення (де домінує абсолютна істина) до науково-критичного мислення (де визнається значимість відносної істини), має схожість з критичним методом Сократа з його двома компонентами - іронією і маєвтикою. Згідно з методом Сократа, на першому етапі необхідно критично перевіряти істинність традиційних уявлень (серед яких багато помилкових). Ця перевірка відбувається за допомогою іронії, тобто системи продуманих питань, що ставлять під сумнів або спростовують загальновизнані погляди. На другому етапі, за допомогою маєвтики, після перевірки традиційних уявлень, через просування від простих істин до більш складних досягається справжнє знання. Відповідно до таким припущенням композиція книги виглядає наступним чином [56, с. 223].

Перший блок – 1 глава – визначає основну тему міркувань. Другий блок – 2-6 глави – містить критичну оцінку традиційних поглядів, що нагадує іронію. Третій блок – з 7 глави по 12 главу 8 вірш – включає позитивні висновки, поступово виходячи від однієї істини до іншої, що нагадує маєвтика. Висновок міститься в 9-14 віршах 12 глави.

Припущення Й. Вейнберга виглядає на перший погляд досить переконливим. Однак детальний аналіз виділених їм блоків показує, що в другому блоці зустрічаються висловлювання, які було б логічніше віднести до

третього, а в третьому - ті, які більше відповідають загальному критичному настрою другого блоку.

Так само, як проблематично визначити структуру книги, непросто виявити її основний ідейний зміст, її послання. Цю книгу називали і скептичною, і благочестивою, і паралізуюче песимістичною, і радісно оптимістичною. У ній бачили і проповідь гедонізму, і блукання розуму і душі людини в пошуках відповідей на питання, на які неможливо дати відповідь.

Книга показує скороминущість, навіть безцільність існування людини і всіх його земних прагнень. Будь-яке задоволення, щастя короткочасно, результат життя будь-якої людини, так само як і кінець існування будь-якої тварини один – смерть. Людина в книзі – це не представник якоїсь культури, якогось народу, це просто людина як творіння Боже, наділена емоціями і розумом. У навколишній людині мінливості постійні тільки природа (у своєму русі) і Бог, для позначення Якого використовується ім'я Елогім.

У книзі піддається критиці багато традиційних біблійних уявлень і цінностей. Автор її сумнівається в покладеному Богом на людину обов'язку трудитися (Еккл.2: 11), в зв'язку між праведністю і успіхом в житті, в перевазі людини над тваринами (Еккл.3: 19-20). Однак автор книги все одно любить світ з його задоволеннями, цінує життя, дає ряд практичних порад і періодично закликає слідувати заповідям Бога. У книзі багато біблійних цитат з П'ятикнижжя, історичних і пророчих книг [46, с. 179].

Дослідники знаходять в цій книзі вплив давньогрецької філософії – Геракліта, Аристотеля, софістів, епікурейців. Очевидний також зв'язок цієї книги з уже згадуваними вище древніми близькосхідними пам'ятками. Наприклад, слова Екклезіаста: «Живі знають, що помруть, а померлі нічого не знають, і заплати немає вже їм, бо й пам'ять про них віддана забуттю... Тож іди, їж із радістю хліб свій, і пий в радості серця вино твоє, коли Бог благоволить до справ твоїх. Нехай кожного часу одежа твоя буде біла, і нехай не бракує оливи голові твоїй. Насолоджуйся життям з жінкою, яку ти кохаєш, по всі дні марноти твоєї, і яку дав тобі Бог під сонцем на всі дні марноти твоєї,

тому що це - твоя доля в житті та в працях твоїх, якими ти працюєш під сонцем» (Еккл.9: 5-9) явно перегукуються з єгипетською «Піснею арфіста»: «Владики покояться в пірамідах, знати і жерці - в гробницях... і вже ніхто не прийде звідти і не розповість, що з ними... нехай же серце твоє веселиться, нехай забуде про смерть! Не думай про день свого похорону, йди велінням серця! Ти ще живий! Намастися ж миром! Одягнися в тонкі тканини! Всі бажання твої виконай!». З уривком (Еккл. 9: 7-9) майже збігаються і цитовані вище слова господині богів Сидурі, звернені до Гільгамешу. Цікаво, що в Ізраїлі були виявлені фрагменти епосу про Гільгамеша. Але якщо «Пісня арфіста» і слова Сидурі ставлять собі за мету просто звільнити людину від тяжких дум про смерть, то біблійна книга цим не обмежується. Є подібність між Книгою Екклезіаста і єгипетським «Повчання Онхшешонхі».

Нагадує Книга Екклесіаста і месопотамську «Розмова пана з рабом», де також підкреслюється відносність визнаних уявлень і норм поведінки (слухняність царю, любов до жінки і створення сім'ї, вчинення жертв). Однак, між цими двома творами є розбіжність на рівні світоглядному: для автора «Розмови» скептично-негативне ставлення до традиційних цінностей і норм є основним завданням твору, а для автора Книги Екклесіаста – це лише засіб і передумова для виявлення справжніх істин і цінностей. Але які цінності і істини виявляє ця книга? Здається, що книга містить не просто заклик будь-що-будь боятися Бога і виконувати Його заповіді.

На наш погляд, для християн значимість цієї книги визначається тим, що вона готувала вірних Яхве до прийняття Новозавітного Одкровення. Новозавітне Одкровення містить відповідь на ті питання, які залишилися в цій книзі без відповіді.

Здається, що не випадково складно визначити композицію книги. Хаотичність книги схоже на той хаос, до якого призводить бентежна людська мудрість, відірвана від Бога, від вірного орієнтира. Її основний зміст – це, може бути, міркування людини, що спирається тільки на свою власну мудрість. Книга являє обмеженість мудрості людської, ізольованою від витoku

цієї мудрості Бога. Без Бога світ, людина, все, що відбувається зі світом і людиною позбавляється будь-якого сенсу. У світі панує несправедливість, страждають праведники, а всіх людей в результаті чекає тільки смерть [72, с. 341].

Автор книги періодично закликає своїх читачів бути вірним Богові і його заповідям, таким закликом книга і закінчується. Цей заклик – заклик віруючого серця, але він навряд чи задовольняє неспокійний допитливий людський розум. Адже абсолютно не ясно, навіщо людині потрібна ця вірність, не ясно, що приготував Бог люблячим Його. Вирішення цієї проблеми дає новозавітне Одкровення.

Книга Екклезіаста народжує спрагу безсмертя, спрагу справедливості, спрагу Царства Божого, в якому панують життя, мир і правда. Про це Царство чітко і виразно буде сказано тільки в Новому Завіті. Про втамування спраги цього Царства скаже Ісус Христос: «Блаженні голодні та спрагли правди, бо вони наситяться» (Мф.5: 6). Так що, проголошуючи відносну цінність всього зовнішнього, Книга Екклесіаста готувала людини до прийняття більш піднесеного християнського Одкровення про Небесне Царство і духовні блага.

В основі книги Іова лежить вже знайомий нам по месопотамським сказанням сюжет про страждання праведника. Тема страждань невинної людини піднімається і в Угаритському епосі про Данніїлу і Акхіте. Герой цього епосу – цар Данніїлу, справедливий і благочестивий правитель. Але Данніїлу був нещасливий, він не мав спадкоємця. Після того, як цей правитель приніс жертви богам, до нього прийшов бог Балу, повідомивши про майбутнє народження сина, Акхіта. Однак богиня-войовниця Анат вбиває Акхіта. В кінці оповіді боги воскрешають Акхіта. У Книзі пророка Єзекіїля згадуються три праведника: Ной, Даниїл та Іов (14: 14,20). Після відкриттів в Угариті більшість біблеїстів вважає, що пророк Єзекіїль має на увазі не біблійного пророка Даниїла, а героя Угаритського епосу.

Образ страждаючого праведника не є для Біблії рідкістю. Безвинними мучениками можна вважати і Авраама (якому Бог не давав дітей і якого після

появи довгоочікуваного первістка Бог попросив принести цього первістка в жертву), і проданого в рабство до Єгипту Йосифа, і пророк Єремія. Про страждання праведників розповідають і псалми, і пророцтва Ісаї [39, с. 128].

Пошуки автора книги Іова чи можуть призвести до переконливого результату. Серед її авторів в різний час називалися невідомі арамеянин, араб, ідумеянин, нахорит, що жив в Аравії або Єгипті, єврей, Мойсей, Соломон, Єремія. Припущення про час написання книги також різноманітні. Її вважають і найдавнішою книги Біблії, і самої пізньою біблійною книгою. Однак більшість схильна відносити час написання книги до післяполонного періоду. Проблеми, над якими розмірковував автор, також як і автор книги Екклезіаста, відповідають загальній атмосфері післяполонного періоду, коли страждаючому єврейському народу потрібно розраду, пояснення того, чому Бог допустив руйнування храму, Єрусалиму з боку язичників, чому народ Бога страждає, а не знаючі Бога народи процвітають.

Книга Іова, на відміну від твору Екклесіаста, має абсолютно чітку композицію. Пролог (1-2 глави) і епілог книги (7-17 вірші 42 глави), написані прозою, обрамляють серію діалогів і монологів, написаних поетичною мовою. У пролозі розповідається про те, як після дворазового звернення Сатани, Бог вирішує випробувати вірність, праведність Іова. Його осягають біди. Дружина Іова пропонує похулити Бога і померти. Але Іов тільки благословляє Бога. Характерно, що дружина - єдиний персонаж, не позначений ім'ям власним. Вона має просте позначення - ішша, що нашттовхує на порівняння її з Євою, спокушати Адама, яка в оповіданні Буття також названа просто ішша. На відміну від Адама, Іов проявляє стійкість. До страждальця приходять троє друзів, щоб нарікати з ним і втішати його. В епілозі Бог засуджує мови трьох друзів, що містяться в поетичній частині, прощає цих друзів. Бог повертає Іову всі його втрати і благословляє його [54, с. 84].

Поетична частина книги Іова також відрізняється ясною структурою. Після монологу Іова (3 глава) починається три серії діалогів. У кожній серії є мова одного з друзів Іова і відповідь Іова на кожен з цих промов. Друзі

висловлюють традиційні уявлення про те, що страждання - це покарання. Іов протестує проти такого погляду і сповідує свою невинність. Слова друзів приносять не втіху, а роздратування. Іов і друзі починають сердитися одне на одного. Речі друзів поступово стають коротшими, немов виснажуються.

У третьому діалозі у третього друга, мабуть, взагалі не знаходиться слів. Зміст всіх трьох діалогів приблизно однакова. Змінюється хіба що ступінь відчуження Іова від своїх друзів. У великому монологі 29-31 глави Іов, ще раз кажучи про свою невинність, висловлює бажання почути відповідь Вседержителя. І Бог відповідає Йову, але перед цим вперше з'являється і виступає четвертий друг Йова, молодий Елиуй. Він вимовляє чотири мови, в яких дорікає і Іова, і його друзів. Елиуй основний акцент робить не на причину що спіткало нещастя, а на мету, яку переслідує Бог, посилаючи людині нещастя. В кінці виступає сам Бог, який показує свою велич і таємницю своїх дій.

Окремо варто згадати лише про припущення, що зв'язує структуру книги зі структурою давньогрецької драми. Це припущення є таке, що книга Іова – це драма, написана за зразком давньогрецької трагедії. Прихильники такого погляду з деякою натяжкою виділяють в книзі Іова частини, відповідні побудови давньогрецької драми: пролог (1-2 глави), перший цикл діалогів (3-31 глави), другий цикл діалогів (32-37 глави), третій цикл діалогів (з 38 глави по 6 вірш 42 глави) і епілог.

Книга Іова частково вчить того ж, чого навчають і подібні їй стародавні месопотамські твори - правильній поведінці людини в стражданні. У важких обставинах людина повинна зберігати віру в Бога, довіру Богу і вірність Йому. Це перший урок, який дає ця книга. Скарги, нарікання Іова, які він вимовляє в своїх промовах не виходять за рамки його вірності Богу [57, с. 528].

Другий урок стосується визнання того, що страждання не завжди є засобом покарання. Вони можуть бути засобом випробування людини, як це видно з перших двох глав. Це випробування здатне підняти людину, ще більше наблизивши його до Бога. Бог випробовує віру Іова, як відчував

вірність Адама і Авраама. Але випробування Іова – випробування стражданням. Страждання, що посилаються людині Богом, можуть служити якимось вищим інтересам.

Проблема зв'язку страждання і покарання буде піднята і в Новому Завіті, в оповіданні про зцілення Ісусом Христом сліпонародженого. На питання учнів про причини сліпоти цієї людини, Христос сказав, що причиною не є ні гріх цієї людини, ні гріх його батьків. Подібним чином і страждання безгрішного Христа були потрібні для виконання Божественного задуму про порятунок людства. Що стосується спорідненої проблеми - благоденства грішників, то вона також прихована таємницею задуму Бога. Але самі грішники не приховані від Бога. Новозавітне Одкровення кілька зняло гостроту цієї проблеми вченням про Страшний Суд і Царство Боже. У самій же книзі Іова проблема страждань праведників і благоденства грішників отримує дозвіл у вказівці на велич Бога і таємницю Його задуму, що для людського розуму виглядає не дуже переконливо.

Нарешті, третій урок цієї книги, ймовірно, найважливіший урок, - це визнання того, що справжня мудрість повинна проявлятися в постійному пошуку Бога, пошуку спілкування з Ним.

При уважному читанні книги вражає те, що ні в словах Елиуя, ні в словах Бога не звучить нічого принципово нового в порівнянні з вмістом промов друзів Іова. Промова Іова відрізняються від промов його друзів головним чином тим, що Іов заперечує буденний погляд на страждання як на покарання. З тим, що страждання не завжди є покаранням згоден, здається, і Елиуй. Всі учасники описувані в книзі подій сповідують велич Божу, Його перевага над людиною і всім творінням. Характерно, що Бог у своїй промові повторює ідеї, які звучали як в устах Іова, так і в устах його друзів. Більш того, в мові Бога немає згадки про проблему зв'язку страждання з вчинками. Тоді чому друзі Іова засуджуються? Чи тільки за те, що вони були прихильниками уявлення про зв'язок між поведінкою людини і його успіхом в житті, уявлення, неодноразово повторюваного в книгах Закону [64, с. 168]?

Друзі Іова кажуть правильні речі. Вони, здається, мудрі. Вони абсолютно справедливо запитують Іова: «Що ти знаєш, чого б ми не знали? Що ти зрозумів, і не було б і у нас?» (Іов.14: 9). Друзі Іова, як і Іов знають про велич Бога і про людську нікчемність і нечистоти, але при всьому своєму знанні про Бога, вони віддалені від Нього. Вони мудрі, але їх мудрість не робить їх ближче до Бога. Вони кажуть правильні речі про Бога, але шукає Бога тільки Іов. Він шукає близькості з Богом, хоче бачити і чути Його. Потреба цієї близькості викликається стражданнями Іова. Жага Бога яскраво виражається їм на початку 23 глави. І страждання, врешті-решт, відкривають Іову можливість живого спілкування з живим Богом. Бог звертається до Іова. Він виголошує промову, ідейний зміст якої і так відомо Іову і його друзям. Після цього Іов відрікається і кається в поросі й попелі.

Очевидно, що Іова переконують не слова, не логіка міркувань Бога, всі його питання знімаються самим фактом споглядання Бога: «Я чув про Тебе слухом вуха; а тепер моє око ось бачить Тебе »(Іов.41: 5). Бог з легкістю прощає друзів Іова, тому, що вони говорять, в загальному, правильні речі, але їх теоретичне знання про Бога безплідне, в них немає спраги близькості до Бога. Християнська Церква з особливою увагою ставилася до слів Іова, в яких ця жага висловилася найбільш повним чином: «А я знаю, що мій Викупитель живий, і останнього дня Він підійме із пороку цю шкіру мою; і я у тілі моєму зустріну Бога. Я побачу Його сам; мої очі, а не очі чужі побачать Його. Тануть нирки мої в моїм нутрі!» (Іов.19: 25-27). У повноті можливість втамування такої спраги Бога з'явилася з моменту Боговтілення.

У даній статті ми обмежилися тільки трьома, канонічними біблійними книгами мудрості. Аналіз цих книг свідчить не тільки про їх спорідненість з міжнародною літературою мудрих Стародавнього Близького Сходу, але також про своєрідність біблійної мудрості. Книга Притч Соломонових говорить про те, що світ і людська мудрість мають своїм джерелом Мудрість Божественну. Книга Екклесіаста показує, що людська мудрість без Бога в далекій перспективі зовсім марна, вона може забезпечити тимчасове

благополуччя, а й вона сама, і це тимчасове благополуччя стає не потрібним на порозі смерті. Ця книга народжує жадобу вічного життя. Книга Іова переконує, що володіння мудрістю, теоретичним знанням про Бога без живого стремління до Бога, без спраги богоспількування є абсолютно марним. Нарешті, всі ці книги готували до прийняття новозавітного одкровення, вчення про Сина Божого як Премудрості Божої, прийняття Боговтілення, вчення про Страшний Суд, вічного життя і Царство Небесне [60, с. 1084].

Щодо книги пророка Ісаї, можна стверджувати про те, що виходячи з теорій авторства і походження книги святого пророка Ісаї ми можемо допускати, що зібрання всіх писань книги в одну збірку не було пізнішим ніж V століття до Р.Х. Це є прямим доказом про існування пророчих шкіл, які займалися упорядкуванням книг Священного Писання і зібранням єдиного канону. Відбувалася постійна боротьба між різними течіями і тенденціями в культурно-релігійному житті людей [40, с. 93]. Тому це є свідченням про існування традицій упорядкування священних книг. Новозавітні отці Церкви іменують пророка старозавітнім євангелистом і виголошені ним промови про майбутнього Месію є вкрай цінними для богообраного народу, який віками перебував в очікуванні приходу Спасителя аж до моменту Його Боговтілення, яке, на превеликий жаль, не було сприйняте тими, хто вів суспільство до спасіння.

РОЗДІЛ 3. ОРИГІНАЛЬНІСТЬ КНИГИ ТА СУЧАСНІ КРИТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ

3.1 Кумранські рукописи і книга святого пророка Ісаї

Досить часто в наукових колах можна почути, що Біблія сповнена помилок і протиріч, які умовно можна розділити на дві основні категорії: перші здаються внутрішніми невідповідностями між наявною інформацією, і другі – це помилки переписувачів в самих оригінальних рукописах. Перша категорія включає в себе ті ситуації, в яких є розбіжності біблійних текстів, що стосуються конкретних подій, осіб, місць і т.п. В якості причин упередженого ставлення у першому випадку можуть бути: різниця в методології дослідження, неусвідомлення того, що Книги Священного Писання – це насамперед богословські твори тощо. Друга категорія стосується більш серйозної проблеми, пов'язаної з достовірністю документів, на підставі яких були зроблені наші сучасні переклади Біблії. Лунають заяви, що єврейські, арамейські і грецькі рукописи, що переписувалися вручну протягом багатьох років, містять величезну кількість помилок переписувачів, які в свою чергу серйозно спотворили інформацію представлену в оригінальних текстах. Якщо це так то ми не можемо бути впевнені в наших перекладах, що вони передають початкову інформацію, викладену оригінальними богонадхненними письменниками (авторами книг) Біблії. Однак, відкриття документів в печерах Кумрану, які зазвичай називаються «Сувоями Мертвого моря», дають нам переконливі докази достовірності єврейських і арамейських рукописів Старого Завіту, а також оригінальності Книг Священного Писання.

На початку 1947 року два юнаки-бедуїни з племені тааміре, Мухаммед Ед-Діб і Омар, які пасли стадо кіз і овець в Юдейській пустелі в районі Ваді Кумран (в двох кілометрах на захід від Мертвого моря і в 13 кілометрах на південь від Єрихону), виявили в одній із печер сувої зі старої шкіри, загорнуті в лляну тканину. За словами цих юнаків, вони натикнулися на цю печеру випадково, проходячи повз в пошуках кози, яка загубилася [27, с. 427].

Бажаючи дізнатися, чи не впала коза в печеру, вони кинули туди камінь і почули звук розбитого посуду. У надії, що це скарб, вони забралися всередину, але нічого там не знайшли, крім шкіряних сувоїв. Втім, така версія подій була викладена самими бедуїнами. Більшість вчених зараз вважає її неточною – передбачається, що бедуїни цілеспрямовано оглядали печери в пошуках старовинних предметів. Спочатку юнаки намагалися нарізати зі шкіри ремені для сандалій, але матеріал виявився надто старим. Розгледівши на сувоях незрозумілі письмена, вони через своїх родичів запропонували дивні рукописи як антикваріат і незабаром перші сім сувоїв потрапили до вчених. Перші сім знайдених рукописів це: Великий сувій книги Ісаї (1QIsa), Статут Громади (1QS), коментар на книгу Аввакума (1QpHab), Гімни (1QH), Малий сувій Ісаї (1QIsb), сувій Війни (1QM), апокрив книги Буття (1QapGen). На теперішній час вони зберігаються в єрусалимському «Музеї книги», який був збудований для зберігання і дослідження рукописів Мертвого моря.

Загалом в районі Кумрана було знайдено одинадцять печер, в яких зберігалось більше десяти гарно збережених сувоїв і біля 25 тисяч невеликих фрагментів. Дослідники, які вивчили ці архіважливі знахідки, особливо в царині біблеїстики, змогли виділити 900 елементів давніх текстів. Найбільша частина сувоїв була знайдена в четвертій печері [47, с. 736].

Коли науковці знайли ці сувої в 1947 році почалися суперечки щодо часу їх написання. Зараз, вони в більшості згодні між собою, не дивлячись і на те, що деякі фрагменти сувоїв датуються хасмонеїським (153-63 рр. до Р.Х.) і ранньоримським періодами (63 р. до Р.Х.-68 р. після Р.Х.). Таку думку підтвердує наступний факт. Після головних шести археологічних досліджень були виявлено три окремі періоди заселення центральної частини древнього Кумрана. В першому слої знайшли монети датовані царюванням Антиоха VII Сідета (138-129 р. до Р.Х.). Схожі знахідки також вказують на те, що архітектура, пов'язана з другим періодом заселення є недавнішою за часи Олександра Янняя (103-76 р. до Р.Х.). Також, матеріальні залишки на

розкопках, є наслідком землетрусу, про який нам розповідає історик першого сторіччя Йосиф Флавій. І третій період заселення був схожим з другим, адже відновлення і відбудова поселення були здійсненні по тому самому плану що і попередньо. Місцева спільнота в Кумрані процвітала до тих пір, поки римляни, під керівництвом Веспасіана, захопили цю місцевість. Усі ці свідчення вказують на датування цих сувоїв періодом з II ст. до Р.Х. по I ст. після Р.Х.

Наступна сукупність доказів, яка прийнята більшістю для датування цих сувоїв підтверджується палеографічними дослідженнями. Палеографія – це наука, що вивчає стародавні написи, а якщо точніше, то форми і стилі букв. З плином часу характеристики давніх мов, способи написання єврейських і арамейських букв змінювалися. Досвідчений спеціаліст цієї галузі може визначити, в певних рамках, період написання документа, за формою його букв. Ось що собою являє цей палеографічний метод, за допомогою якого вчені визначають дату написання будь-якого тексту. Відповідно до цієї методики, кумранські рукописи відносяться до трьох періодів палеографічної історії: перша невелика група біблійних текстів, чий архаїчний стиль вказує на період між 250-150 рр. до Р.Х.; наступна велика частина рукописів, як біблійних так і тих, що не відносяться до Біблії, яка відповідає стилю писемності звичайної для періоду Хасмонеїв. Цей період датується приблизно 150-130 рр. до Р.Х.; і остання і така ж велика частина текстів, яка явно належить до стилю написання характерному періоду Ірода (30 р. до Р.Х. - 70 р. після Р.Х.). Ці всі лінгвістичні відомості також узгоджуються із загальноприйнятим всіма визначенням датування кумранських документів [17, с. 68].

Важливість цих документів дуже багатогранна, адже одним із їхніх головних вкладів в біблійні дослідження зроблено у біблійну текстологію, яка особливо відіграє роль в дослідженнях священних текстів. Це сфера дослідження, в якій вчені намагаються, як можна точніше, відтворити

початковий зміст біблійних текстів. Такий підхід є закономірним і необхідним, оскільки у нас є тільки копії (апографи), і не оригінальні рукописи (автографи) Писання. Сувої Мертвого Моря мають особливе значення в цьому відношенні, принаймні, з двох причин: кожна книга традиційного єврейського канону, окрім книги Есфир, є (в тій чи іншій мірі, більшій або меншій) серед матеріалів Кумрану і для текстової критики вони надали давні рукописи, які можна порівняти з прийнятими текстами на точність змісту.

Особливо варто згадати і помітити, що до відкриття кумранських рукописів, найбільш раннім, який дійшов до нас старозавітнім текстом, був масоретський, який датується приблизно 980 р. після Р.Х. Масоретський текст – це результат редакторської роботи, виконаної єврейськими книжниками відомими, яких називали масоретами. Назва цих книжників походить від єврейського слова масора, що переважно в загальному значенні означає примітки, додані на верхніх, нижніх і бічних полях рукописів цього ж масоретського тексту, які вони робили для забезпечення передачі їх переказів і розумінь. Отже, масоретами, як випливає з їх назви, були переписувачами-хранителі масоретського тексту, точніше їхнього передання. З п'ятого до дев'ятого століття нашої ери, масорети працювали над тим, щоб додати на поля помітки, голосні до тексту, який складався тільки з приголосних. Останнє робилося для збереження правильної вимови і правопису [62, с. 794].

Критично налаштовані вчені ставлять під сумнів точність масоретського тексту, який ліг в основу, для прикладу, англійського перекладу Старого Завіту, оскільки існував такий великий хронологічний розрив між ним і автографами Священного Писання. Через цю невизначеність, вчені часто досить вільно могли змінити зміст тексту так, як їм здавалося правильніше. Кумран, однак, надав текст, датований набагато раніше масоретського, й існував ще до християнської ери, під час якої з'явився традиційний масоретський текст. Порівняння останнього з цим більш раннім текстом

виявило разючу точність, з якою книжники переписували священні тексти. Відповідно, достовірність єврейської Біблії була підтверджена, що в цілому посилило до неї повагу серед вчених і різко скоротило текстуальні спотворення.

Більшість біблійних рукописів, знайдених в Кумрані дуже добре збігається зі змістом масоретського тексту. Особливо це стосується П'ятикнижжя, і деяких книг пророків. Добре зберігся сувій Ісаї з першої печери, який ілюструє акуратність, з якою ці священні тексти були скопійовані. Оскільки близько 1700 років відділяли книгу Ісаї в масоретському тексті від часу її появи, то критики припустили, що століття копіювання і переписування цієї книги повинні були внести помилки переписувачів в цю книгу, спотворюючи початкове послання автора, яким на нашу думку являється пророк Ісаїя.

Сувої книги Ісаї, знайдені в кумранських печерах, скоротили цей розрив з оригінальним рукописом до 500 років. Що цікаво, коли вчені порівняли масоретський текст книги Ісаї зі сувоем Ісаї з Кумрана, збіг був вражаючим. Тексти з Кумрана виявилися ідеально ідентичними з текстом сучасної єврейській Біблії. Певні невеликі відмінності склалися лише з очевидних опісок і орфографічних змін переписувачів. Це переконливо продемонструвало точність, з якою книжники переписували священні тексти, і зміцнило нашу впевненість в достовірності текстів Біблії. Сувої Мертвого Моря зміцнили нашу впевненість в тому, що правильна робота переписувачів практично зберегла оригінальний зміст книги Ісаї [55, с. 110].

Ми повинні згадати, що книга пророка Ісаї – одна серед найбільш цитованих книг Старого Завіту і також існує велика кількість її копій, що підштовхує до висновку, що ця книга була відома в колах єврейської культурної спільноти і користувалася значним авторитетом. Серед найбільш відомих кумранських рукописів книги є – 1QIsaa, який являє собою самий повний текст книги. Також в першій печері разом з цим рукописом був

знайдений і трохи менший за обсягом – 1QIsb. Також і в 4 і в 5 печері були знайдені рукописи твору святого пророка – 4QIsaa-r і 5QIsa. І всі ці рукописи, які вклали велику лепту в знання текстів Старого Завіту періоду Другого Храму також підтверджують всі ті відомості про зберігання і перепис священних книг єврейськими общинами. І якщо ми говоримо про знайдені рукописи книги святого пророка Ісаї варто згадати те, що в недавньому часі ізраїльські вчені знайли давню особисту печатку з іменем, яка стала першим речовим (матеріальним) доказом, історичності особи пророка Ісаї. Вона була знайдена під час розкопок у підніжжя південної стіни Храмової гори в Єрусалимі. Вчені дослідили, що вік цієї печатки – біля 2700 років, тобто її власник жив у VIII ст. до Р.Х. Вона була знайдена лише на відстані трьох метрів від того місця, де була знайдена булла царя Єзекії, в якого пророк Ісаї був радником. Враховуючи товариські стосунки пророка з царем Єзекією, а печатки носили лише знатні особи, не дивно, що в такому місці змогли знайти відбиток печатки придворного службовця і Божого пророка.

Загалом знайдення книги пророка Ісаї серед рукописів Мертвого моря в кращому стані серед інших, є доказом того, що збереження і тиражування цієї праці був насправді важливим для єврейського народу.

3.2 Теорії, які заперечують авторство Ісаї

В цих заключних розділах нашої роботи ми торкнемося її головної тематики – авторства книги святого пророка Ісаї, а саме критичних теорій, які це заперечують. Як вже говорилося, більшість з цих теорій мають світське та літературознавче походження і є відносно новими в біблійній науці. Але аргументи, що підтверджують істинність авторства пророка Ісаї, нищівно руйнують ці теорії як такі, що лише можуть бути розглянуті.

Природа і композиція книги пророка Ісаї – одна з найбільш складних тем старозавітних досліджень. Навіть при швидкому читанні можна помітити, що книга ділиться на дві великі частини – до і після 40 глави, які відрізняються тематикою і виразністю. Давня юдейська і християнська традиція вважала, що

перший вірш книги вказує на єдиного автора, і ця думка не піддавалася сумніву до кінця XVIII століття. Схожі слова і теми, які є в усіх частинах книги, припущення про богодухновенність, точні передбачення майбутнього, і часте використання книги пророка Ісаї в Новому Завіті були основними причинами прийняття Ісаї як єдиного автора книги. І тільки коли епоха Просвітництва засумнівалася в богодухновенності Біблії і відокремила Старий Завіт від Нового, походження книги пророка Ісаї стало піддаватися критиці. Вперше теорія про подвійне авторство книги була запропонована Дж. Ейчхоном в 1783 і Дж. Дедерляйном в 1789 роках.

Також вчені сперечаються про важливість зауважень, висловлених іудейським вченим XX століття Ібн-Ездрую, який написав про таємниці другої половини книги. Упродовж XVIII та XIX століть погляди Ібн Езри перейняло багато вчених. Серед них був німецький теолог Дедерляйн, про якого ми згадували вже раніше, який 1775 року опублікував своє пояснення до книги Ісаї (друге видання вийшло 1789 року). В одному коментарі до Біблії говориться: «Тепер усі вчені, крім найконсервативніших, погоджуються з гіпотезою Дедерляйна, що пророцтва, поміщені в 40-66 розділах книги Ісаї, написав не пророк Ісая, який жив у VIII столітті до Р. Х., а письменник пізнішого періоду». Але в своїй роботі він ясно вказав, що вважає Ісаю єдиним автором книги. Вавилонський Талмуд у трактаті Баба Батра 15:1а, стверджує, що книги Ісаї, Притчі, Пісня Пісень і Екклесіаст були написані Єзекією та його оточенням. Можливо, мова йде про те, що вони редагували ці книги, що було описано також в попередніх підрозділах нашої праці. В даному випадку тут слід враховувати, що автором все ж таки є той хто записав вперше, а не той хто відредагував, переписав, або записав щось під диктовку [69, с. 118].

Історичне сприйняття пророцтв Ісаї — це одна з причин, чому багато вчених ставлять під сумнів авторство пророка Ісаї. Критики наполягають, що другу частину цієї книги написала людина, яка жила в VI столітті до Р. Х. —

протягом або після вавилонського вигнання. За словами критиків, тексти про спустошення Юди були написані після їхнього сповнення і тому їх аж ніяк не можна назвати «процтвами». Також вони говорять, що в книзі Ісаї після 40-го розділу Вавилон описано як панівну державу, а ізраїльтян — як вавилонських полонених. Отже, міркують критики, хоч би хто писав другу частину книги Ісаї, він жив у той час, тобто в VI столітті до Р. Х. Чи така аргументація добре обґрунтована? Аж ніяк!

Історичний фон глав з 40 по 66 це період полону, коли Єрусалим був зруйнований, а його жителів відведено у неволю. Глави з 1 по 39 припускають панування Ассирії над країнами Близького Сходу і часто згадують про присутність ассірійських сил в Палестині. Знову, глави 40-66, схоже, допускають, що перші читачі книги Ісаї перебували в полоні у Вавилоні (48:20), і очікують їх майбутнього звільнення. Єрусалим і храм лежать в руїнах (44:26; 58:12; 61:4) і очікують відновлення (54:11-14). У дні пророка Ісаї Вавилон навіть не вважався світовою державою, а Кир з'явився на політичному горизонті тільки через 150 років (44:28; 45: 1). Ісаї пророкує полон (11:11), але глави 40-66 мають на увазі це як доконаний факт. Таким чином, зміст другої частини книги був би не цікавий читачеві, що жив у другій половині восьмого століття. Більш того, Єремія і інші пророки VII століття не посилаються на пророцтво Ісаї про майбутній полон, бо жили незадовго до нього і повинні були б звернути увагу на попередні проповіді великого пророка.

Сильні розбіжності в мові, стилі і ідеях між двома частинами можна пояснити тільки тим, що вони були написані різними авторами. Вчені вказували на те, що ім'я Ісаї навіть не згадується у другій частині книги. Бога тут теж представлено по-іншому. Могутній і Святий на початку книги, і Творець і Викупитель в кінці. Ідеї другої частини більш передові і вдумливі. Месія першої частини – це цар з роду Давидового, Месія другої частини – страждаючий раб. Багато слів і виразів першої частини більше не

зустрічаються в другій. Серед них такі слова як «вибір, хвала, бажання, добра воля і радість». Деякі слова використовуються з іншим значенням, наприклад такі як «праведний» і «суд». Мова другої частини, здається, більш пізньою. Відрізняється і стиль написання. У другій частині він більш ліричний, плавний, палкий, з повторюваними словами і частою грою слів. Обидві частини мають і деякі подібності, але відмінностей в них все ж значно більше.

Єврейський пророк, в першу чергу, був покликаний звертатися до сучасників зі словом Божим, і звернення до майбутніх поколінь, які повинні були тільки з'явитися на світ через 150 років, були нечуваною справою. Пророк завжди звертається до сучасників, і слова з глав 40-66 були б незрозумілі людям восьмого століття. Пророк може говорити про майбутнє, але про найближче майбутнє. Як Ісая з Єрусалиму говорив про порятунок від навали Сеннахирима, яке повинно було відбутися в найближчому майбутньому, так і автор другої частини говорив про звільнення від полону, маючи на увазі найближчі роки. Оскільки епоха Просвітництва зробила висновок, що Біблія – це книга, яка цілком написана людьми, без участі вищих сил, будь-які надприродні передбачення далекого майбутнього вважалися неприпустимими. Оскільки жоден пророк до цього не висловив стількох пророцтв, то, вважалося, що і Ісаї це було не під силу [73, с. 109].

Зайнявшись вивченням глав 1-39 і 40-66, вчені-критики до того ж виявили недолік єдності між цими частинами. Глави 1-39, так званого першого Ісаї, були розділені, на основі літературного аналізу, на кілька розділів відповідно до періоду написання і авторства. Наприклад існує думка, що глави 15-16, 19, 23, 24-27 і частини глав 2,9,11,12 і 21 були написані Ісаєю. Інші бачили книгу, в основному, як творіння Ісаї, до якого потім його учні, додали інші матеріали. Пізніше отримав розвиток аналіз критики форми різних традицій.

При дослідженні глав 40-66 також виникло багато питань про їх єдність. Деякі бачили цю частину як кілька усних проповідей, пізніше зведених разом.

Інші ж знаходили розвиваючу літературну композицію. Так звані пісні Раба Ягве (42:1-7; 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53) також виявилися проблематичними для дослідників. Чи існували ці уривки незалежно і як вони вписуються в загальний контекст? Відповіді на ці питання так і не були знайдені, але намітилася тенденція дивитися на пісні Раба Ягве, як на невід'ємну частину книги.

Була також спроба відокремити глави 56-66 від решти книги через відмінності історичного і тематичного контекстів. Цю частину книги називали «Третім Ісаєю». Вчені порахували, що ці розділи були написані для полонених, які тепер повернулися до Палестини. Після повернення на батьківщину, в настрої читачів намітилася нотка розчарування, і в главах 56-66 відзначені релігійні та економічні проблеми, з якими зіткнулися вигнані юдеї. У цих розділах передбачається будівництво нового храму, а есхатологія виходить на новий рівень. Змінюється також і полеміка навколо гріха ідолопоклонства: погляд на Бога вже не настільки піднесений. Надалі деякі дослідники прийшли до висновку, що і «Третій Ісає» складається з декількох окремих уривків [61, с. 88].

Крайні позиції, згідно з якими сучасна Книга Ісаї взагалі не має в собі слів історичного Ісаї, або, в крайньому разі, спроби знайти такі слова розглядаються, як не релевантні, свідчать, очевидно, про недостатнє розуміння книги. Але якщо продовжити виходити з пропозиції, що видіння (1:1), слово (2:1) і пророцтво (13:1) по праву приписують людині з іменем Ісає, то все рівно рівень участі пророка у створенні тексту, який дійшов до нас залишається спірним питанням. Максималісти і мінімалісти згодні з відносним визначенням тієї частини тексту, яка належить пророку другої половини VIII ст., лише в тому, що вона може бути знайдена лише в розділах 1-12 і 28-32. Сліди тексту самого пророка, можливо, зустрічаються також в главах 14:24 і 17.

Розповсюджений в існуючих на сьогоднішній день (німецьких) дослідженнях радикальний скепсис відносно текстів, приписаних пророку VIII ст., приводить до тез, подібних до тих, що словами Ісаї є лише слова в 8:1 і 16, орієнтованих на богослів'я спасіння Юди і Єрусалиму, а також про покликання пророка (6:1-8), звідки виключені слова про жорстокість народу. Цього убогого текстового базису, як стверджують, було достатньо для того, щоб книга Протоісаї отримала, терплячи все нові редакції, кожна з яких має власний профіль, свій сучасний «синтетичний і в той же час самобутній вигляд». Скепсис, направлений проти справжності приписаного самому Ісаї матеріалу, претендує на те, щоб повернути на свою сторону наукову критику. Однак в дійсності аргументи, які подає літературна критика на користь мінімалістичних гіпотез, аж ніяк не являються безсуперечними. Проти існуючої тенденції в останній час виступає все більше число дослідників, які відстоюють наявність в сучасній книзі значної кількості тексту, який безпосередньо належить Ісаї. При цьому мова йде навіть про «заповіт» пророка Ісаї, створений в кінці його діяльності ним самим, який представляє собою концентричну композицію.

До творінь історичного Ісаї можна віднести, зводячи до критичного мінімуму, наступні тексти: 1:21-26; 2:12-17 і 6:1-18,18; 14:28,31; 17:1-3; 18; 19; 20; 22; 28:1-4, 7-18; 29:1-4, 9-10, 13-16; 30:1-8, 12-14; 31:1.

На основі текстів пророка Ісаї, зведених до критичного мінімуму, можна аргументовано припускати наступну періодизацію діяльності Ісаї: ранні виступи (740-736 рр. до Р.Х., входять до глав 1-2), виступи під час протистояння між Сирією і Єфремом (734-732, входять до глав 7-8) і пізні виступи (705-701, включені в глави 28-32) [60, с. 1085].

Про способи передачі текстів пророка Ісаї, можна лише створювати припущення, виходячи з того, хоч і з небагатослівних, але чітких зауважень в 8:1 і 30:8. І сьогодні можна припускати, що приблизно 740-701 рр. пророк, описуючи події в Єрусалимі і Юдеї, письмово зафіксував своє послання і

передав його своєму колу учнів. Відносно точного об'єму і форми послання пророка наука змушена судити гіпотетично. Не дивлячись на всі спроби спростування, в якості однієї з можливих гіпотез може розглядатися концепція «спогадів» пророка, висунута в 1899-1900 рр. К. Будде, яка з того часу являється постійним предметом суперечок. «Спогади», також як і вигуки «горе!» в 28:1-4; 29:1-4, 15-16; 30: 1-5; 31: 1-3, являються малим зібранням слів Ісаї, які стали початковим пунктом для подальшого літературного розвитку книги [65, с. 506]. В якості подібного малого зібрання може розглядатися і ряд пророцтв про горе в 5:8-24; 10:1-3, на початку яких міститься пісня про виноградник (5:1-7). Так як в тексті ясно говориться про учеників (8:16), то припущення про передавання учнями тексту з покоління в покоління не здається простою вигадкою. Однак те, що « пророча школа Ісаї», була відповідальна за подальші стадії історії створення книги, є малоімовірним сценарієм. На питання, чи існувала Книга Ісаї вже в кінці VIII – на початку VII ст., можна лише відповісти *non liquet* (не ясно).

В книзі Ісаї більше не зустрічаються точні вказівки на процес її запису. Таким чином про головні етапи історії книги доводиться виокремлювати з малої кількості даних. В якості відправних точок для реконструкції історії створення книги служать згадки про великі держави – Ассур і Вавилон. Так як серед деяких фрагментів передбачається ситуація занепаду Ассирійської імперії в кінці VII ст. до Р.Х. (наприклад, 14: 24-27; 30: 27-33), то можна передбачати «ассирійську редакцію» текстів Ісаї в часи Осії. Небезпідставною являється розвинута з цього гіпотеза, згідно якої книга Ісаї виникла в кінці VII ст. Тексти цієї частини книги, поєднані вже в більші блоки, котрі описують багато важливих речей. Серед них були каральні експедиції Ассирії проти Північного Царства Ізраїля і занепад Ассирійської імперії. З цими подіями пов'язані пророцтва про месіанського (царського) спасителя і про повернення Північного Царства дому Давида. Також тексти містять пророцтва про народи, в основі яких лежать пророцтва про Ассирію, а також передбачення

повернення людей, забраних в полон в 722 р. Пророцтва про Єрусалим, в яких передбачається месіанський спаситель і розповідь про спасіння Богом Єрусалиму теж описані там. В цій редакції використовується матеріал текстів історичного Ісаї, однак місцями створюються і повністю нові тексти. Рука цього редактора помітна в 7:1-4, 10, 18-19, 21-25; 16:13-14; 20; 30: 19-33; 32: 1-8, 15-20. В розділи 36-37 включені, в переробленому вигляді, тексти, які містяться в 3 книзі Царств (18-19).

Передбачена книга часів Іосії закінчувалась історичним додатком. Аналогія присутня в книзі Єремії: вона також закінчується історичним додатком, який знаходить відповідність в 4 книзі Царств (Єр. 52 = 4 Цар. 24: 18-25). Навпаки, розповідь про Єзекію і Ісаю, які містяться в розділах 36-39, може бути розкрита, по-перше, як віддзеркалення подій біля 701 р. до Р.Х., а по-друге, в якості тексту, який є моральним утішенням під час вавилонської кризи. Також існує версія, що розповіді про Єзекію і Ісаю були вставлені в вже майже повністю сформовану книгу Ісаї в більш пізній час (кінець V ст.). Вони служать композиційним центром книги і зображають Сион місцем, невразливим длялюбих ворожих нападів, і спасительними для праведників Ізраїля і інших народів. Розділи 36-37, тема яких – «загроза Ассура», звертаються до асирійських часів, а розділ 39, тема якого – «вавилонське посольство», передрікає вавилонську епоху. Присутність вказівок на Вавилон в розділах 13:1, 19; 14:4, 22; 21:9 є ознакою того, що до текстів книги Ісаї часів Іосії були приєднані і тексти, створені після 538 р.

Тобто всі ці теорії хоч і є частково аргументованими, але до кінця не розкривають і не вирішують проблему авторства книги пророка Ісаї. Багато науковців і критиків пробували і будуть далі продовжувати піднімати питання авторства, але є і вагомні аргументи на користь авторства книги особисто пророком Ісаєю, що є дуже важливим для нашої роботи і на нашу думку мають важливіше значення для нашого усвідомлення.

3.3 Аргументи на користь оригінальності книги.

З самого зародження сучасного підходу до вивчення книги Ісаї, вчені консервативного крила захищали традиційний погляд на книгу. На захист свого погляду вони запропонували наступні аргументи.

Наявний у нас в розпорядженні православний канон Священного Писання приписує всю книгу пророку Ісаї. Те ж можна сказати про Новий Завіт і єврейські писання. Якщо читач вірить в богодухновенність і авторитет Нового Завіту, то ці факти повинні мати для нього певне релігійне значення. Новий Завіт згадує про книгу пророка Ісаї 20 разів, цитуючи і першу і другу частини книги. Цікавий випадок, коли Іоан (12: 38-41) цитує обидві частини Ісаї одночасно (Іс. 6:10; Іс. 53:1). До того ж кумранський рукопис Ісаї містить всю книгу, але не відділяє главу 39 від 40 [68, с. 176].

Між двома частинами все ж зберігається безліч схожих слів, фраз і понять, а це підтримує ідею єдиного автора. І мова тут йде про сотні подібних слів і виразів. Вчені-критики пояснюють ці подібності редакцією учнів Ісаї, що з'єднали матеріал, який не належав перу пророка. Що ж стосується відмінності в стилях, то консервативні вчені вважали його занадто суб'єктивним і частково другорядним. Різниця між двома частинами Ісаї простіше пояснити різним тематичним забарвленням, іншою читацькою аудиторією, більш зрілим віком Ісаї, новими обставинами, і новим авторським задумом. Пророче служіння Ісаї тривало більше трьох десятиліть – достатній термін для змін в письменницькому стилі в нових історичних обставин. Одне з найяскравіших свідчень єдності – унікальне для Ісаї найменування Бога: «Святий Ізраїлів», фраза, яка зустрічається в обох частинах однаково кількість разів. Обидві частини також згадують про Вавилон, мають на увазі, що події розвиваються в Палестині, ставлять Сіон в центр оповіді, використовують однаково мову при описі руйнувань, і підтримують єдність теми і структури думки, що також може служити аргументом на користь єдиного очевидця. Вчені-критики визнають, що обидві частини Ісаї мають сильну стилістичну

схожість. Мотьер припустив, що перша частина книги включає ранні проповіді Ісаї. Коли ж, після смерті царя Єзекії, прийшли темні дні правління Манасії, Ісая повністю перейшов до літературної творчості, про що свідчить друга частина книги. Освальт заявляє, що сама природа проповіді в главах 1-39 «вимагає» включення глав 40-66 в книгу для завершення і підтвердження послання Ісаї. Він стверджує, що головна тема книги – сутність і доля народу Божого. Як грішні люди можуть стати слугами Бога? Проблема сформульована в перших шести розділах, і решта книги розповідає про вирішення цієї проблеми. Глави 7-39 неодноразово закликають до віри в Бога, а не в силу міжнародних альянсів. Юді, схоже, бракує мотивації, і мотивація дається йому в главах 40-48. Хоча Бог позбавив Юду від Ассирії, він не стане рятувати його від Вавилону. Проте, перебуваючи в полоні, Юда зрозуміє, що Бог був поруч завжди. Більш того, через раба Божого Юда пізнає ідею служіння (глави 49-55). Це не вирішить всіх проблем (глави 56-66), але рішення прийде з явищем слави Божої. Таким чином, Освальт закликає вчений світ зосередити зусилля на тлумаченні книги як єдиного твору. Мотьер підтримує цей підхід. Без другої частини, Ісая першої частини виявився б невдахою, його заяви про віру в Бога і надії виявилися б неправдою, а розповідь книги завершувалася б вавилонським полонем. Тривала полеміка Ісаї полягає в тому, що Яхве вже визначив майбутнє і здатний здійснити його (40:21; 41:4,21-29; 43:12; 44:6-8,24-28; 45:11-13). Слід також враховувати питання жанру. Чи можливо, щоб більшість дієслівних відмінностей, що зустрічаються між частинами книги Ісаї, сталися з причин того, що багато пророцтв глав 1-39 оповідають про суд, а пророцтва глав 40-55 про порятунок? Кожен жанр вимагає певного стилю і мови. Полон і подальше повернення вже передбачаються в ранніх главах Ісаї (Іс. 6:11-12; 7:3), і пророк розуміє, що його передбачення відносяться до далекого майбутнього, яке будуть передано в надійні руки його учнів (8:1) [63, с. 206].

Крім цього, важко побачити обставини, при яких ім'я іншого великого пророка, який, як вважають деякі, написав глави з 40 по 66, загубилося у віках, а його праця була приписана іншому великому пророку. Якщо протягом сотень років над книгою працювали різні автори і редактори, то, як же вона зуміла придбати справжню єдність? Хіба ради створюють великі твори? Третій аргумент пов'язаний з походженням книги. Якщо друга частина була створена за часів вавилонського полону, чому в ній відсутні подробиці про життя у Вавилоні? Для тих, кого цікавлять серйозні свідчення, існує одне, що припускає, що в другій половині VIII століття у Ізраїлі та в Іуді вже був значний досвід полону, що пояснювало б, чому друга половина книги була написана в контексті полону. В результаті вторгнення Сеннахирима в 701 році, в Юдеї з'явилися десятки зруйнованих міст і тисячі біженців. Єремія, Єзекііль і Даниїл писали перед і під час полону, і деталі їх книг ясно підтверджують це. Якщо полон зцілив Ізраїль від ідолопоклонства, то чому воно знову виникає в 57 главі? Чому гріхи, перераховані в 59 главі співзвучні тим, що перераховані у Амоса, Михея і в главах 1-39 книги Ісаї? Чому в цих розділах ми читаємо про дерева, ландшафт, дощі, клімат і море Палестини, а не Месопотамії?

Сучасні дослідження книги Ісаї поступово відходять від тенденцій минулого, прагнуть розділити книгу на окремі частини. Тепер вчених привертає пошук основних тем і зв'язків, які об'єднують книгу. У 1979 році виявилась беззмістовність думки вчених-критиків про контекст глав 40-66. Ми продовжуємо вважати цю частину книги єдиною з главами 1-39, приписуючи авторство другої частини пророку Ісаї з Єрусалиму. Якщо в другій частині і були історичні посилання, то вони були вилучені. Ми можемо зрозуміти ці глави, тільки виходячи з їх справжнього контексту, а ретельний аналіз показує, що глави 40-66 грають ключову роль для розуміння глав 1-39 і навпаки. Важлива ідея книги, що зв'язує пророцтво з його виконанням буде безнадійно втрачено, якщо книгу розділити на дві незв'язані частини. Слова і

справи минулого, описані в першому Ісаї, знаходять підтвердження в другому Ісаї. Якщо ж зв'язок між цими частинами важко пояснити, то пізніша частина перетворюється лише в «випадковий фрагмент». На противагу прагненню одних вчених досліджувати окремі малі уривки, інші вчені нині вважають, що стародавні книжники і школи книжників цілеспрямовано з'єднали книжку і надали їй сучасну композицію. Однак ці думки підтримують найбільше редакторську, а не авторську єдність.

Починаючи з першої половини 1980-х років були виведені кілька пропозицій, які б підтверджували єдність книги. Ось деякі з них:

- 1) Паді
ння Єрусалиму – основоположний і об'єднуючий центр книги. Перша частина книги пророкує його падіння, друга пропонує слова нового життя і відновлення Божого правління в Єрусалимі.
- 2) Соці
альна динаміка, в якій текст взаємодіє з обставинами часу, пропонуючи надію там, де вона, очевидно, відкидається.
- 3) Пер
ший і другий Ісая слідує одній основній темі: сліпота і глухота Ізраїлю і Боже обрання Ізраїлю.
- 4) Дру
гий і третій Ісая пов'язані воедино школою Ісаї, яка дотримується богословських поглядів другого Ісаї, на противагу політичним лідерам того часу. Третій Ісая – це коментарі до Іс. 56:1.
- 5) Дея
кі тексти носять програмний характер (глави 1, 35: 1-48: 8 і 65-66), окреслюючи собою структури книги. У них виявляється деякий макроструктурний потенціал.
- 6) Вся
книга має жанрову структуру завіту-диспуту. Мета книги

закликати читача до покаяння і пошуку миру з Богом. Автор-укладач, швидше за все, жив в VI столітті до н.е.

В. Браунлі запропонував ідею про те, що книга Ісаї була спочатку задумана як двотомник (глави 1-33 і 34-66) [74, с. 115], цілеспрямовано поділена на паралельні частини:

1. Глави 1-5 і 34-35 (руйнування і відновлення).
2. Глави 6-8 і 36-40 (біографія).
3. Глави 9-12 і 41-45 (шлях благословення–звільнення і суд).
4. Глави 13-23 і 46-48 (проповіді проти інших народів, проповіді проти Вавилона).
5. Глави 24-27 і 49-55 (загальний суд, звільнення і загальне спокутування).
6. Глави 28-31 і 56-59 (етичні проповіді).
7. Глави 32-33 і 60-66 (відновлення Іуди і пишність нового Єрусалима).\

Сучасний інтерес до редакційної єдності Ісаї викликаний цікавістю до еволюції письмової, а не усної традиції. Вчені тепер вважають, що записані промови пророків створювалися для відповіді на нові історичні обставини. У випадку з Ісаєю було докладено цілеспрямовані зусилля, щоб з'єднати книгу в пов'язане ціле. Вчені також помітили, що при створенні книги, під час редакційного процесу, ранні матеріали тлумачилися в пізніх, а пізні додавання усвідомлено вторили раннім. Ці висновки підтверджують єдність книги, і підкреслюють її «канонічну» форму та гідність.

ВИСНОВКИ

Сучасна богословська наука в Україні виходить на новий рівень розвитку. Після багатолітнього перебування під гнітом Росії, українське богослів'я починає новий етап свого буття з відродженням Православної Церкви в нашій державі. Тому ці обставини дають поштовх для порушення нових питань, необхідних для осмислення. Такий поштовх для змін помітний і у біблеїстиці, яка є одним із підрозділів богословської науки. Також і тема, яка розглядається у запропонованій роботі, викликана реаліями новітньої епохи. Проте сучасна українська православна богословська наука не може розвиватись без вивчення напрацювань попередників. Така думка виходить не лише з необхідності знання історіографії, вже існуючих досліджень, а також тому, що нам варто відновити перервану традицію наукового богослів'я.

Завершуючи розгляд теми питання авторства і походження книги святого пророка Ісаї слід зробити наступні висновки.

Старозавітні пророки відігравали дуже важливу роль у релігійному житті богообраного народу. Вони боролися за збереження вірності народу істинної релігії і в той же час були особливо вибраним знаряддям для розвитку Божественного Одкровення. У багатосторонній діяльності кожен пророк зробив свій особливий внесок у структуру релігійного вчення. Ці вклади, взаємно доповнюють один одного, стверджуючи домінуючі ідеї старозавітного богослів'я – етичний монотеїзм і месіанізм.

Відомості про життя та діяльність Ісаї дуже мінімальні і як правило ми черпаємо їх із тексту Священного Писання, а також юдейського передання. Проте, з богословської точки зору цього достатньо, щоб підкреслити ряд

важливих моментів. По-перше сам Ісаїя детально розповідає про своє покликання Богом і згоду йти на пророче служіння. Це важлива умова, в контексті феномену старозавітного профетизму, бо істинні пророки ніколи не промовляли від себе особисто, а від імені Божого. По-друге, коротких відомостей про приблизні хронологічні межі проповідницької діяльності Ісаї у другій половині 8-го початку 7-го століть при визначених юдейських монархів, вказує на історичність особи великого пророка. Пророчу гідність, історичність постаті та оригінальність книги Ісаї, підтверджують наступні старозавітні письменники. Кінцева редакція всіх пророцтв, які ввійшли в книгу, були закінчені до перекладу 70-ти (285 р.) і до Сираха (180 р.) (Сир.48,24-25), де всі частини приписані великому Ісаї. Це ж підтверджується і в Новому завіті в свідченні Ісуса Христа, що приписання Ісаїї (Іс. 61,1-2), прочитане Ним в назаретській синагозі сповнилось на Ньому (Лк.4,17-22) і в посланнях Христа на “Пророцтва Ісаї” про юдеїв (Мф.15,7-9=Іс.29.13; Лук.22,37=Іс.53,12); в цитуванні євангелістами пророцтв Ісаї (Мф. 3,3=Іс.40,3; Ін.12,38-40=Іс.53,1); в цитуванні книги Ісаїї іншими апостолами в новозавітніх книгах (Діян.8,28; 32-33; Іс. 53,7-8; Рим.9,27; Іс. 10,22-23 і ін.). Беручи до уваги тексти Нового Завіту, отці й вчителі Церкви в своїх тлумаченнях і багатьох посиленнях також визнавали оригінальною (дійсною) всю книгу Ісаї.

Діяльність і пророцтва Ісаї, викладені в одноіменній книзі, були не просто реалізацією пророчої харизми в її теоретичному аспекті, а практичною рефлексією на сучасність. Ісаїя намагається скерувати політику юдейських монархів в традиції теократії, бере участь у їх вихованні, але нажалі від них приймає смертну кару. Будучи посвяченим в таєниці домобудівництва історії спасіння роду людського пророк намагається донести до своїх співвітчизників прості істини. Про те, що умовою покращення земного життя і виконання Божих обітниць, виголошених на Синаї, є щире сповідання Єдиного Бога своїм життям і ставленням до ближнього. Від Ізраїльського царя до пересічного ізраїльтянина звернене викривальне і повчальне пророцтво, але водночас і втішне слово великого Ісаї. Він провіщає про земне, говорячи про

вавилонський полон і про небесне пророкуючи про народження від Діви Боголюдини – Емануїла. Ілюструючи пророчий шлях Ісаї це фундаментальне старозавітне пророцтво є показовим щодо його піклування про Ізраїльську державу і своїх співвітчизників, а саме збереження дому Давидового та приход у світ Спасителя всього людства.

В православній традиції книга Ісаї особливо цінується за її месіанські тексти. Таке сприйняття ролі пророка Ісаї підтверджує використання його текстів в богослужіннях перед Різдом Христовим. Для богослів'я і церковного життя важливі і есхатологічні тексти книги. В них особливо наполегливо говориться про те, що Бог дасть всезагальне благополуччя, спасіння. Вони пояснюють до чого направлена воля Бога у формуванні суспільної діяльності людини: справою правди є мир (Іс. 32: 17).

Найважливіша функція багаточисельних текстів, в яких піддаються критиці Єрусалим і Юдея, полягає в тому, щоб заново звернути увагу Церкви і суспільства на помилковість реалізації власних інтересів методом війн і безпардонною експлуатацією бідняків.

Енергійні слова книги, які постійно повторюються у зв'язку з різними обставинами про Святого Бога стають особливо актуальними в часи всезагальної загрози, яка тяжіє над людством. Людство рятується не завдяки тому, що Бог розуміється більше як чоловіколюбний, тобто обмежується гуманними якостями. Святий Бог у своїй величності, у своїй суворості і в своєму незбагненному гніві являється гарантом людяності. Якщо людина схилиться перед Ним, то цим буде забезпечено збереження людських цінностей. Віра у святого Бога відкриває перед людиною можливість пізнати не лише Його суворість, але і Його ласку.

Святість життя, труди проповіді і гідність Ісаї як великого пророка і богонатхненного письменника Старого Завіту справедливо спонукали блаженного Ієронима закріпили за ним не гіперболізований епітет – старозавітній євангелист.

Враховуючи всі вищенаведені думки і факти ми вважаємо, що єдиним автором книги святого пророка Ісаї є сам пророк Ісая. Адже знайдення рукописів Мертвого моря показують нам ту картину, яка підтверджує давнє існування школи переписувачів, які могли вносити десь в тексті чи на полях сторінок Священного Писання деякі зміни або вказівки щодо правильного читання і розуміння останнього. І враховуючи людську особливість з часом дещо в змісті хоч і могло змінитися, але це не умалить того великого значення і вкладу книги пророка Ісаї у священну історію спасіння людини. Адже нам слід пам'ятати, що книгу святого пророка Ісаї неодноразово цитують в Новому Завіті. І навіть Сам наш Спаситель в Євангелії від Іоана Богослова (Ін. 12:38,40) наводить цитати з книги пророка Ісаї, і говорить Він про них, як про слова самого Ісаї. Ці та інші аргументи повинні спонукати нас до розуміння, що не дивлячись на ті питання і виклики щодо оригінальності і авторства книги пророка Ісаї, ми повинні цінувати її, повчатися з неї і з особливим шануванням щоразу прочитувати ті месіанські пророцтва, які вона містить і зберігає в собі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [Текст]: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнко. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1159 с.
3. Ефрем Сирин, преп. Собрание творений. Толкование на пророческие Книги Ветхого Завета – М.: Сибирская Благовонница, 2007. – 832 с.
4. Иероним Стридонскаго, блаж. Творения – Киев, 1882. – Кн.13. – Ч.7. – 465 с.
5. Иероним Стридонскаго, блаж. Творения – Киев, 1882. – Кн.15. – Ч.8. – 325 с.
6. Иероним Стридонскаго, блаж. Творения – Киев, 1883. – Кн.16. – Ч.9. – 264 с.
7. Иоанн Златоуст, святит. Толкование на пророка Исаяю – СПб., 1900. – Т.6. – 355 с.
8. Феодорит Кирский, блаж. Творения – М., 1837. – Т.4. – 247 с.
9. Флавий И. Иудейские Древности. – СПб., 1900. – 425 с.

Література

10. Абба Эвен. Мой народ – Иерусалим: «Библиотека – Алия», 1990. – 261 с.

11. Амусин А.Д. Кумранская община – М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1983. – 328 с.
12. Аноним. Две Библии – два пути – М.: «Сибирская Благовонница», 2009. – 208 с.
13. Архимандрит Никифор. Библейская энциклопедия – М., 1891. – 656 с.
14. Библейские комментарии отцов Церкви и других авторов I- VIII веков. Ветхий Завет. Том X: Книга пророка Исаии 1-39 / Пер. с англ., греч., лат., копт, и сир. Под редакцией Стивэна А. Маккиниэна / Русское издание под редакцией Г.И. Беневича. - Тверь: Герменевтика, 2011. – 336 с.
15. Бриллиантов Л. Краткое руководство к изучению Священного Писания Ветхого Завета – Могилев, 1914. – 398 с.
16. Бухарев А. Св. пророк Исаия. Очерк его времени, пророческого служения и книги – М., 1864. – 89 с.
17. Варшавский А. Рукописи Мертвого моря – М.: Изд. «Молодая гвардия», 1960. – 110 с.
18. Введенский А.И. Условия допустимости веры в смысл жизни /А. И. Введенский. – Пушкино: изд. дом «ГРААЛЬ», 2001 . – 39 с.
19. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы издательства, 1986. – 208 с.
20. Вержболович М. Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве – К., 1891. – 375 с.
21. Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Ветхий Завет – М., 1916. – Т.1. – 674 с.
22. Волнин П. Мессия по изображению пророка Исаии – К., 1908. – 476 с.
23. Геце Б. Библейский словарь / Б. Геце. – Канада: Изд-во пастора Б. Геце, 1997. – 572 с.
24. Григорьев К. Пророчество Исаии о Мессии и Его Царстве – Казань, 1901. – 332 с.
25. Джирланда А. Ключ до Біблії – Львів.: Свічадо, 2006. – 304 с.
26. Дьяченко Г.М., свящ. Полный церковнославянский словарь: (Со внесением в него важнейших древ.-рус. слов и выражений) Пособие / Сост.

- свящ. Г.М. Дьяченко. – Репринт. воспроизведение изд. 1900 г. – М.: Посад, 1993. – 1120 с.
27. Еврейская энциклопедия – Спб., 1986. – Т.3. – 829 с.
28. Егоров Г., свящ. Священное Писание Ветхого Завета: Курс лекций / Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет – М., 2011. – 400 с.
29. Карсон Д. Новый Библейский Комментарий Часть 2 (Ветхий Завет) – М.: «Мирт», 2000. – 571 с.
30. Лопухин А. Библейская история Ветхого и Нового Заветов. Полное издание в одном томе – М.: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2011. – 1215 с.
31. Лопухин А. Толковая Библия или комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Заветов – М., 2008. – 358 с.
32. Лузин М., еп. Как понимать изречение Исаяи – Тула, 1901. – 86 с.
33. Макдональд У. Библейские комментарии для христиан. Ветхий завет – М., 2009. – 1152 с.
34. Мень А., прот. Библиографический словарь, 2002. – 1696 с.
35. Мень А., прот. Вестники Царства Божия – Брюссель, 2012. – 173 с.
36. Мень А., прот. Исагогика – Москва, 2000. – 627 с.
37. Москвин А., митр. Введение в священные книги Ветхого Завета – К., 1873. – 194 с.
38. Нарциссов Д. Руководство к изучению пророческих книг – Полтава, 1904. – 378 с.
39. Нечаев В., еп. Толкование на паремии из книги пророка Исаяи – М., 1890. – 349 с.
40. Никольский Е. Предсказание пророка Исаяи о Деве и Еммануиле – М., 1886. – 181 с.
41. Новиков С. Нить времен – М.: «Наука», 1991. – 288 с.

42. Орфаницкий И. Пророчество Исаяи о страданиях и прославлении Раба Иеговы – М., 1881. – 682 с.
43. Покровский А. И. Ветхозаветный пророчество как основная, типическая черта библейской истории Израиля: [Пробная лекция] //Богословский весник 1908. Т.1. №4. 764 – 793 с.
44. Поснов М. С. Идея Завета Бога съ Израильскимъ народом в Ветхом Завете – Богуславъ, 1902. – 190 с.
45. Протопопов В.И. Библейские ветхозаветные события по толкованиям святых отцов и учителей Церкви. – Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1896. – 202 с.
46. Рижский М. Библейские пророки и библейские пророчества – М.,1987. – 368 с.
47. Ринекер Ф. Библейская энциклопедия Брокгауза / Ф. Ринекер, Г. Майер. – М: Российское Библейское Общество, 1994. – 1240 с.
48. Рождественский В. Об изучении Св. Писания – М., 1869. – Т.2. – 779 с.
49. Рыбинский В. Ветхозаветные пророки.// Журнал «Труды Киевской духовной академии» - 1907. – Т. 3. – Киев: В типографии И.И. Горбунова, 1907. – 603-619 с.
50. Савваитов П. Православное учение о способе толкования Св. Писания – СПб., 1875. – 315 с.
51. Словарь библейского богословия / Под редакцией Ксавье Леон-Дюфура и Жана Люпласи, Августина Жоржа, Пьера Грело, Жака Гийе, Марка-Франсуа Лакана. – Перевод со второго французского издания. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1990. – 1007 с.
52. Соболев М., свящ. Пророческие книги Ветхого Завета – М., 1899. – 373 с.
53. Соколов Н., прот. Ветхий Завет: Курс лекций. Ч.2. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт., 1998. – 144 с.
54. Соколов Н., прот. Лекции по Ветхому Завету. Ч.1. – М., 1998. – 151 с.
55. Соколов С., еп. Священное Писание Ветхого Завета. Пророческие книги – М.: Сергиев Посад, 1996. – 218 с.
56. Сорокин А., прот. Введение в Священное Писание Ветхого Завета //Курс лекций – Санкт-Петербург.: Церковь и культура. 2002.—359 с.

57. Спасский П. Толкование на пророческие книги Ветхого Завета – СПб., 1912. – 628 с.
58. Схиарх. Иоанн (Маслов). Лекции по пастырскому Богословию – М., 2001. – 408 с.
59. Сэмюэлс Р. По тропам еврейской истории / Пер. с англ. А. Гинзай – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1993. – 368 с.
60. Троицкий И. Толкование на Ветхий Завет – СПб., 1895. – 1802 с.
61. Уайт Е. Патриархи и пророки – М., 2005. – 314 с.
62. Уолтер Элуэлл и Филип Камфорт. Большой библейский словарь – СПб., 2005. – 1504.
63. Фаддей (Успенский), иером. Единство книги пророка Исаяи – Серг. Посад, 1901. – 311с.
64. Хергозерский А. Обзорение пророческих книг Ветхого Завета – М., 1998. – 260 с.
65. Христианство. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 3 томах / Под ред. С.С. Аверинцева, А.Н. Мешкова, Ю.Н. Попова. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1993. – Том 1: А-К. – 863 с.
66. Ценгер Э. Введение в Ветхий Завет – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2008. – 802 с.
67. Циркин Ю.Б. История библейских стран – М.: 2003. – 576 с.
68. Черноіваненко В. Кумран і рукописи Мертвого моря: авторство, ідентифікація, історіографія – К.: Дух і Літера, 2014. – 256 с.
69. Шифман И. Ветхий Завет и его мир – М.: Политиздат, 1997. – 239 с.
70. Щедровицкий Дмитрий Владимирович. Введение в Ветхий Завет. Книга Бытия – М.: Теревинф, 2012. – 336 с.
71. Эмануэл Тов. Текстология Ветхого Завета – М.: Библейско-Богословский Институт свт. ап. Андрея, 2001. – 347 с.

72. Юнгеров П. А. Жизнь пророка Исаии и современное ему политическое состояние царств языческих и иудейского – Казань: Центральная типография., 1909. – 415 с.
73. Юревич Д., свящ. Пророчества о Христе в рукописях Мертвого моря – СПб.: Аксион эстин, 2004. – 254 с.
74. Якимов И. Толкование на книгу пророка Исаии – СПб., 1883. – 213 с.